

Social and physical structure of shops and their conservation problems in Skopje Turkish Bazaar

Ammar İBRAHİMGİL, ORCID: 0000-0002-6801-7672
B. Işık AKSULU, ORCID: 0000-0001-5612-3905

Abstract

The Turks grasped their value accumulation with the inheritance from their conquered lands. The identification, which Köprülü conceptualized as Istanbul-Ottoman Civilization, found a place in Rumeli with the conquest of Skopje in 1392. To realize the Skopje Turkish Bazaar by the city's character and contemporary living conditions within the framework of accepted conservation principles, conservation methods based on the cultural sustainability of the bazaar were tried to be determined. The social structure of the traditional Turkish bazaar has been shaped under the influence of the ahi order and foundation culture. The typology of the physical structure of the shops was formed by their layout, dimensions, roof formations, materials, showcase formation, and upper floor formation. The social status of the bazaar was measured by surveys made with craftsmen and visitors. Accordingly, the professional continuity and willingness to intervene of the artisan and the reason for the residence and arrival of the visitors were evaluated. In the evaluation part, suggestions were presented within the framework of contemporary conservation understanding for the bazaar.

Highlights

- The study includes a comprehensive analysis of the Turkish bazaar in Skopje.
- The traces of "ahilik" in the social structure were mentioned.
- The typology of the shops was created. Comprehensive typological tables about bazaars are presented for the first time in a study.
- The assessment made in this study can be used in future conservation efforts

Keywords

Cultural continuity; Architectural heritage documentation; Skopje; Bazaar; Akhism.

Article Information

Received:
30.11.2022
Received in Revised Form:
09.10.2023
Accepted:
20.10.2023
Available Online:
19.04.2024

Article Category

Thesis Abstract

Contact

1. Faculty of Architecture, Gazi University, Ankara, Türkiye
ammara@gazi.edu.tr
2. Faculty of Art, Design and Architecture, Okan University, İstanbul, Türkiye
isik.aksulu@okan.edu.tr

Üsküp Türk çarşısındaki dükkânların sosyal ve fiziki yapısı ile koruma sorunları

Ammar İBRAHİMĞİL¹, ORCID: 0000-0002-6801-7672
B. Işık AKSULU², ORCID: 0000-0001-5612-3905

Öz

Türkler sahip oldukları değer birikimini, fethettiği topraklardan devraldığı mirasla kavramıştır. Fuad Köprülü'nün İstanbul-Osmanlı Medeniyeti diye kavramsallaştırdığı özdeşleşme 1392 yılında Üsküp'ün alınmasıyla Rumeli'de kendine alan bulmuştur. Bu bağlamda özgün kimlik, devamlılığının koşulu ve güvencesi olan kültürel miras değerleri, şehre özgü belirleyiciler olarak değerlendirilmelidir. Üsküp Türk Çarşısı'nın kabul edilmiş koruma ilkeleri çerçevesinde şehrin karakterine ve çağdaş yaşam koşullarına uyumlu gerçekleştirilmesi için çarşının kültürel sürdürülebilirliğini esas alan koruma yöntemleri belirlenmeye çalışılmıştır. Geleneksel Türk çarşısının sosyal yapısı ahilik ocağı ve vakıf kültürü etkisinde şekillenmiştir. Bundan dolayı mimari için sosyal yapı ahilik kurumu üzerinden incelenmiştir. Bu kurumun çarşıdaki mimari birim karşılığı dükkân, sosyal birim karşılığı ise ahiler/esnaf olarak belirlenmiştir. Dükkânların fiziki tipolojisi, yerleşimi, boyutları, çatı biçimlerine, malzeme, vitrin ve üst kat biçimlerine göre belirlenmiştir. Çarşının sosyal yapısının nitelikleri ise esnaf ve ziyaretçiler ile yapılan anketlerle ölçülmüştür. Buna göre esnafın meslekî sürekliliği, yerleşikliği ve koruma bilincinin yanı sıra, ziyaretçilerin ikamet ettikleri yer ve çarşıya geliş nedenleri değerlendirilmiştir. Son olarak çarşı için çağdaş koruma anlayışı çerçevesinde öneriler sunulmuştur.

Öne Çıkanlar

- Çalışma, Balkanlar'daki Türk çarşıları içinde model alınan Üsküp Türk Çarşısı'nın kapsamlı bir incelemesini içermektedir.
- Çarşının sosyal yapısında ahilik izlerine değinilmiştir.
- Dükkânların tipolojisi oluşturulmuştur. Çarşılarla ilgili kapsamlı tipolojik tablolar ilk defa bir çalışmada sunulmuştur.
- Bu çalışma kapsamında yapılan değerlendirme, gelecekteki koruma çalışmalarında kullanılabilir.

Anahtar Sözcükler

Kültürel süreklilik; Mimari miras
belgeleme, Üsküp; Çarşı; Ahilik.

Makale Bilgileri

Alındı:
30.11.2022
Revizyon Kabul Tarihi:
09.10.2023
Kabul Edildi:
20.10.2023
Erişilebilir:
19.04.2024

Makale Kategorisi

Tez Özeti

İletişim

1. Mimarlık Fakültesi, Gazi
Üniversitesi, Ankara, Türkiye
ammar@gazi.edu.tr
2. Sanat, Tasarım ve Mimarlık
Fakültesi, Okan Üniversitesi,
İstanbul, Türkiye
isik.aksulu@okan.edu.tr

GİRİŞ (INTRODUCTION)

Şehrin en temel işlevlerinden ticaret alanlarının gelişimi; demografik, ekonomik, psikolojik, sosyolojik faktörlerin ve altyapı, rekabet, ürün satışı / sergisi, yerleşim, kısıtlar vb. etkisiyle şekillenmektedir (Göçer, 1984). Genel olarak çarşı/pazar olarak ifade edilen bu alanlar yapıldığı dönemin rasyonel ve evrensel özelliklerini taşır. Geleneksel Türk çarşılarında, çarşı içindeki bütün mekân birimlerinin vakıfların mülkiyetinde olması, zanaatkârlarının sosyal ve meslekî aidiyetine göre bir sorumluluk taşıması ve yetkinlik ölçütlerinin bu sosyal ve meslekî aidiyete göre verilmesi çarşının sosyal yapısının oluşmasında en etkili faktörlerdir. Diğer taraftan kervan güzergâhına uygun uzun bir sokak çevresinde, cami, hamam, bedesten, han gibi abidevi yapılar arasında dükkânların meslekî kollara ayrılarak ardışık şekilde konumlanması, meslekî ihtiyaca göre 5 ilâ 20m²'lik dükkânlar, çarşının mimari biçimlenmesindeki en belirgin özelliklerdir. Üsküp Türk Çarşısı incelenirken çarşı ile ilgili birtakım semboller, anılar, sanat eserleri, töreler, alışkanlıklar, değerler, inançlar ve bilgilerle yüklü geleneği dikkate alan bir çalışma olması ve çalışmanın, benzer nitelikteki çarşılar ile ilgili koruma ve restorasyon çalışmaları için kaynak olması amaçlanmıştır.

Türklerin çok eski zamandan beri Turan coğrafyasında İpek Yolu üzerinde mal taşımacılığını devlet güvencesi altında düzenle yürütülmesine gösterdikleri özen daha sonraları kendine has mekânların ortaya çıkmasına yol açmıştır (Cezar, 1985). Faruk Sümer'in (Sümer, 1983) ve Boris Stavisky'nin (Stavisky, 2002) ortaya koyduğu üzere, Türklerin dünya ticaretinde sahip oldukları köklü gelenek, 1392 yılında Üsküp'ün alınmasıyla Rumeli'de kendine alan bulmuştur. Bu tarihten sonra Üsküp, Osmanlı'nın Balkan fetihlerinde bir askerî merkez olmasının yanı sıra, fethedilen bölgelerdeki Türk yerleşim biçimlenmesi için de bir örnek olmuştur. Özellikle çarşı bölgesinde belirgin bir şekilde görülen bu biçimlenme, 1453'te İstanbul'un fethiyle özgün kimliğine kavuşmuştur (İnalçık, 2002). Osmanlı'nın Balkanlar'daki fetihleri Üsküp uç beyliği ve Paşa Yiğit Bey'in ailesi vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Üsküp fatihi Paşa Yiğit Bey'in torunu İsa Bey'in Saraybosna'yı fethetmesiyle Üsküp iç bölge, Saraybosna ise uç beylik merkezi olmuştur. 1500'lü yıllarda, uç beylikler kaldırılıp merkeze bağlı valilikler oluşturulana kadar geçen yaklaşık 110 yıl boyunca, aynı kültürel süreklilikle gelişen bu birikim, çarşıda ahilik örgütlenmesiyle mekâna yansımıştır (İbrahimgil ve Kudumoviç, 2022).

Çalışmanın kuramsal çerçevesi mimari ve sosyal yapı olarak Ahilik kurumu temel alınarak oluşturulmuştur. Bunun için çarşıdaki mimari birim karşılığı *dükkân* ve sosyal yapı karşılığı ise *ahiler* (esnaf) olarak ele alınmıştır. Buna göre, çarşının meslek gruplarına göre şekillenmesi ve dükkânların mekân biçimlenmesi ve tipolojisi, sosyo-ekonomik zorluklara karşı çarşının mekân kurgusuna yapılan müdahaleler, kimlik çatışmalarının çarşıdaki ticarete olan etkisi ile esnaf profilindeki değişim mevcut veriler ışığında incelenmiştir.

Üsküp Çarşısı'nın tarihi süreç içerisinde oluşumunda, gelişmesinde, biçimlenmesinde, değişmesinde, önemini kaybetmesinde ve yeniden canlanmasında belli başlı olaylar etkili olmuştur. Örnek olarak Fatih Sultan Mehmet'in Balkan Seferinde, padişah otağı iki yıldan fazla bir süre Üsküp'te kurulmuş, sefer topları burada dökülmüştür. Ayrıca bu seferde, Üsküp'teki Müslüman nüfus Üsküp ahilerinin büyük ölçüde sefere katılmasından dolayı yüzde 80 azalmıştır. Sefer sonrası ise Müslüman nüfus eski seviyesinin üstüne çıkmıştır (İnbaşı, 1995).

Bu da Üsküp ahilerinin büyük ölçüde sefere katıldığını göstermektedir. Tanzimat sonrasında, özellikle demiryolunun Üsküp'ten geçmesiyle şehir, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren döneminin belediyeçilik kanunlarına uygun bir planlama ile ele alınmıştır (Bektaş, 2020). Bu dönemde Kosova Vilâyeti'nin sancak merkezi olma konusunda Prizren ve Priştina ile rekabet halinde olmuştur. Bu dönemde uygulanan şehircilik planlamaları ve altyapı yatırımlarıyla her iki şehrin de önüne geçmeyi başarmıştır. Belediye başkanı sıfatıyla 1895'ten itibaren Üsküp'te modern bir şehrin oluşmasında çok önemli bir role sahip Salih Asım'ın (1869-1935), 1932 yılında yayımladığı "*Üsküp Tarihi ve Civarı*" çalışması, Osmanlı dönemi Üsküp tarihi hakkında en özgün çalışma olarak kabul edilmiştir. Diğer taraftan, Üsküp'ün şehir gelişimi ve Osmanlı dönemi anıt yapıları ile ilgili çok sayıda yayın olmasına rağmen çarşısı esas alan tek çalışma, 1963 Depremi sonrası BM Genel Kurulu'nda Üsküp'ün dünyanın "Dayanışma Kenti" ilan edilmesi sonrasında kurulan Üsküp Şehir Planlama ve Mimarlık Enstitüsü'nün (ITPA: Institute for Town Planning and Architecture) çalışmasıdır.

Olaylar ve Politikaların Çarşıdaki Yansımaları

1389	Üsküp'ün fethi	Paşa Yiğit Bey'in Uçbeyliği		
1463	Fatih Sultan Mehmet'in Balkan Seferi	Ahiler iskânı		
1683	Avusturya işgali	Şehir yağmalanmış ve yakılmıştır.		
1856	Osmanlı'da ilk belediyenin kurulması	1869'da Üsküp Belediyesi kurulmuştur		
1872	Selânik-Üsküp demiryolu hattı	Vardar'ın güneyinde Yeni Üsküp kurulmaya başlanmıştır.		
1878	93 Harbi Muhacirleri	Muhacir mahalleleri kurulmuştur.		1963 Depremi, yeni şehri bütünüyle yok etmiştir. Bakımsız kalan eski yapılar da yıkılmıştır.
1888	Salih Asım Belediye Başkanlığı	Yeni şehircilik ilkelerine göre düzenlemeler		
1908	Kazancılar Çarşısı Yangını	Geleneksel çarşı formu dışında yeni malzeme ve teknikte binalar		
1912	Sırp işgali	Şehirde yeni kimlik anlayışı		
1920	Dimitrije Leko Planı (1914)	Eski devir binalardan arındırılma		
1927	Josif Mihailoviç Planı	Köprüyü esas alan planlama		
1948	Ludek Kubeş Planı	Radyan şehir planı ve güney tarafın tamamen arındırılması		
1963	Büyük Üsküp Depremi	Yeni şehir yok olmuş, anıt yapılar zarar görmüştür		
1965	ITPA ve Kenzo Tange Planlaması	Dayanışma Kenti olarak yeniden tasarlanması		
1992	Yugoslavya'nın dağılması	İstikrarsızlık dönemi		
2001	Ohri Çerçeve Antlaşması	Kimlikler üzerinden ayrıştırma		
2008	Üsküp 2014 Planı	Gösteriş mimarlığı		
2016	Yeni dönem	Çözumsuzlük dönemi		

Uçbeyi Paşa Yiğit Bey ve ailesi vakif eserleriyle çarşığı şekillendirmiştir (110 yıl)

Istasyon Caddesi ile Köprüden güneye doğru yeni Üsküp imara açılmıştır (1873)

Resim 1. Genel tarihi olayların çarşı ve yakın çevresindeki etkileri (Eski fotoğraflar *Gradski Zavod Zaštita Na Spomenicite Athiva / Üsküp Şehir Anıtlar Kurulu Arşivi*'nden alınmıştır)

Yugoslavya'nın 1991'de parçalanmasında, Makedonya savaş olmadan bağımsızlığını kazanmıştır. Ancak 1999 yılında, Sırbistan ve Kosova arasında başlayan çatışmalar, 2001 yılında, Makedonya'ya sıçramış ve yaşanan iç çatışmalar sonrası etnik temelde yükselen milliyetçilik ve din temelli ayrışma neticesinde şehir içinde bariz bir bölünme ve mimari biçimlenme farklılığı yaşanmıştır. Çarşı da bundan nasibini almıştır. Çarşının kuruluşundan itibaren, dolaylı ve doğrudan çarşığı etkileyen tarihi olaylar ve uygulanan politikaların yansımalarının gösterildiği bir şema oluşturulmuştur (**Resim 1**).

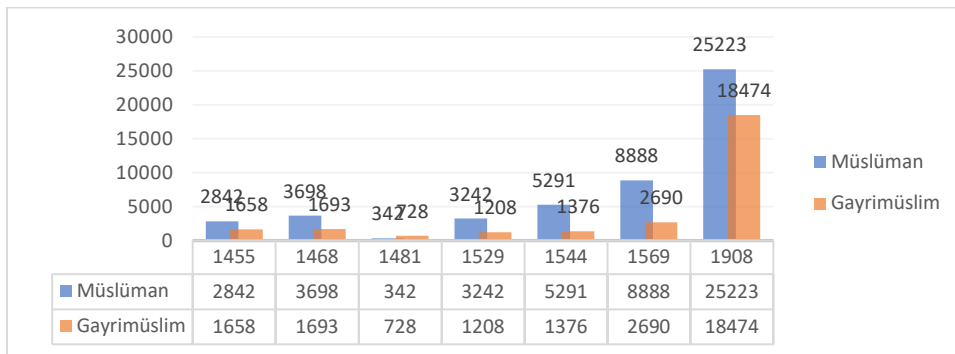
Araştırmanın kuramsal çerçevesi Üsküp Türk Çarşısı'nın Balkanlar'daki Türk çarşıları içindeki yeri ve onu oluşturan sosyal doku ile mekân biçimlenmesi ini temel almıştır. Bu bağlamda çarşının sosyal ve çözümlemesi için sosyal doku ve fiziki yapı incelenmiştir. Üsküp Türk Çarşısı ile ilgili yapılan araştırma 2014-2017 yılları arasında, üç yıllık bir süreç sonunda tamamlanmıştır. Çarşı, sosyal yönden esnaf ve ziyaretçi olmak üzere çift yönlü incelenmiştir. Esnaf, meslek, mesleki kıdem, çarşı içinde dükkân işletme süresi ve koruma çalışmalarına katkısı ile ölçülmüştür. Ziyaretçilerin ise nereden geldikleri ve geliş nedenleri araştırılmıştır. Bunun için çarşı içinde 305 işyeri sahibi ve 344 ziyaretçi ile anket yapılmıştır.

Çarşının fiziki yapısı da dükkânlar ile ilgili işlev, yapı malzemesi, kat yüksekliği, çatı biçimi, vitrin biçimlenmesi, vitrin doğraması, üst kat biçimlenmesi başlıkları altında ele alınmıştır. Bunun için de 685 dükkânın 322 tanesinin 1/200 ölçekli plan, kesit ve görünüş çizimleri hazırlanarak tamamlanmıştır. Ayrıca Resim 3'te, yeşil çizgiyle gösterilen sokağın lazer tarayıcı ile cephe ölçümleri alınmıştır. Çarşıdaki mimari bileşenlerle ilgili elde edilen bulgular ışığında tipolojiler oluşturulmuş, dükkân tipleri haritalanmış ve dükkân tiplerinin yüzdelik dilimi ortaya çıkarılmıştır. Ardından çarşı ile ilgili koruma sorunları güncel koruma ilke ve tüzükler doğrultusunda değerlendirilerek, çarşı ile ilgili son yüzyıl içinde alınan kararlar ve ortaya çıkan sonuçlar üzerinden çevre, yapı ve yapı elemanı ölçeğinde koruma sorunlarına değinilmiştir. Sonuç kısmında ise doğrudan çarşının sosyal dokusu ve özgün mimari biçimlenişinin korunmasına yönelik öneriler aktarılmıştır.

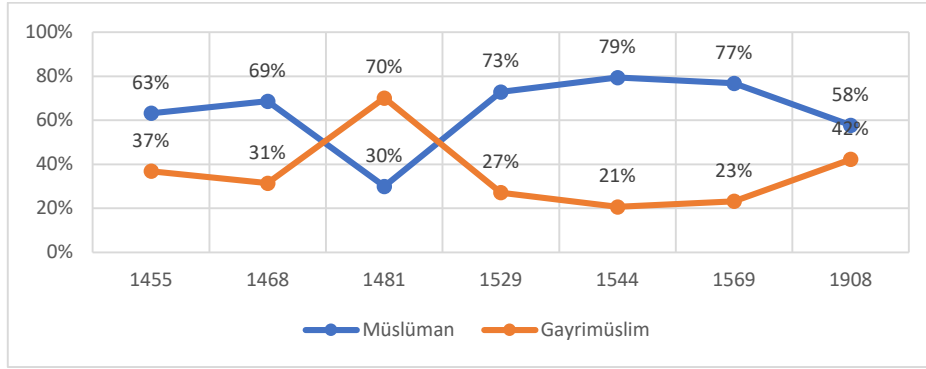
ÜSKÜP TÜRK ÇARŞISININ KURULUŞU VE ŞEKİLLENMESİ (THE ESTABLISHMENT AND FORMATION OF THE SKOPJE TURKISH BAZAAR)

Balkan yarımadasının merkezinde konumlanan Üsküp, kuzeyden güneye uzanan Morava ve Vardar vadilerinin ortasında bulunan önemli bir kavşak noktasıdır. Güneyde Selânik ve Ege Denizi'ne, kuzeyde ise Niş-Belgrad üzerinden Panon Havzasına ulaşan bu aks Avrupa kıtasının en eski ve önemli güney-kuzey bağlantı koridorlarından birisidir. Tarih boyunca hep önemli bir ticari merkez olan Üsküp, 14. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin eline geçmiş, uç beyliği merkezi olarak Osmanlı'nın batıya yapacağı fetihlerde önemli bir lojistik ve askeri merkez olmuş ve hızla Türkleşmiştir (Şabanoviç, 1959; Curcic, 2010). İnbaşı (1995) ve Ahabab'ın (2015) Üsküp'ü esas alan çalışmalarından faydalanılarak, zaman içindeki nüfus yapısı incelendiğinde şehirde çok kısa sürede büyük bir Türk nüfusunun iskân edildiği ve bu nüfusun büyük seferler sırasında orduya katıldığı anlaşılmaktadır (Tablo 1, Tablo 2). İskân edilen nüfusun sosyal yapısı Makedonya Devlet Arşivi'nde bulunan, 1469 tarihli İsa Bey Külliyesi'ne ait vakfiyesinden de anlaşılmaktadır (Makedonya Devlet Arşivi, H. 874). Vakfiyeye göre camide zaviye ve mescit için iki imam görevlendirildiği, bir imamın camideki ibadet işleri ile yükümlü iken ikinci imamın zaviyedeki işleri yürüten bir ahi olduğu belirtilmiştir. Bu da ahi ocağına bağlı çok sayıda hiref erbabının yoğun ve sistematik göçünün idaresi için bir üst örgütlenmeye işaret etmektedir.

Tablo 1: Üsküp'ün tarih içinde değişen demografik yapısı

Tablo 2: Üsküp'ün tarih içinde değişen demografik yapısının oranları

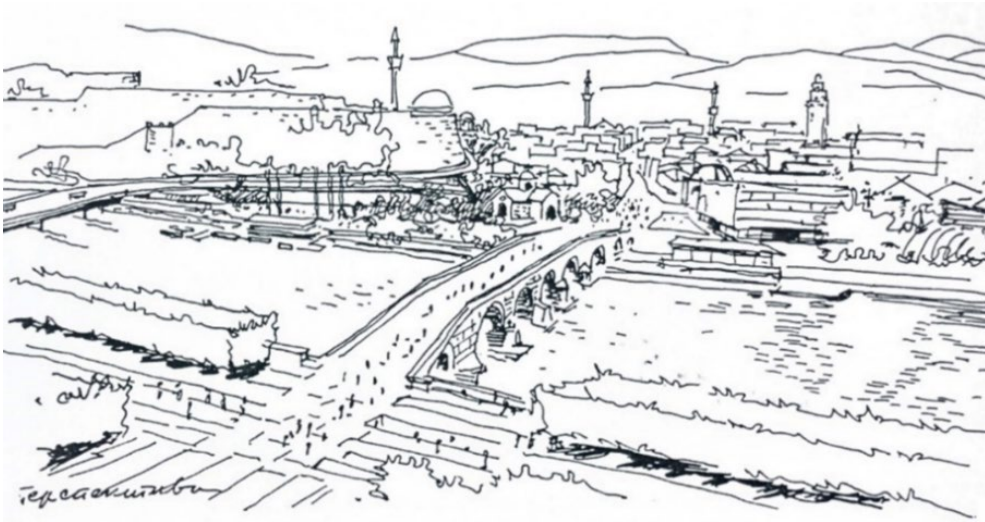

İslam şehirlerinin şekillenmesinde Medine’de oluşturulan yeni şehir ve şehirleşme anlayışı etkilidir. Buna göre Medine şehir merkezinde toplu ibadet yanında birçok işlevi yerine getirecek bir yapı ile “Pazara erken gelen tezgâhını açar” düsturuyla kurgulanan bir pazar anlayışı benimsenmiştir (Kallek, 1992). Buna göre, Müslüman Pazarı’nda “Pazar vergisi alınmayacak ve sabit yerler edinilmeyecektir”, diğer taraftan Müslümanların kurduğu bu pazar Medine’nin giriş çıkış yolları üzerinde ve şehrin tamamına hizmet verebilecek şekilde bir aks üzerinde yayılım göstermiştir (Kallek, 1997). İslam şehirlerinin tariflerinde belirtilen “Cuması kılınır, pazarı durur” tanımı da buradan ileri gelmektedir.

Buna göre İslam şehirlerinin ticari çekirdeğinin biçimlenmesi, merkezinde bir ulu cami olmak üzere, şehrin bağlantı aksı üzerinde konumlanan esnaf ve sanatkârların işyerleri, hamam, han, bedesten, arasta ve pazar ile gerçekleşmiştir. Konutların yer aldığı mahalleler bu yapıların çevresinde konumlanmıştır (Rabah, 2002). Osmanlı şehirleri de camiler, kale ve çarşı mahallesi etrafında gelişmiştir (Faroqi, 2000). Batılı araştırmacıların, Batı kenti ile kıyaslarında en önemli fark, kentin sosyal hayatında politik bilinçsizlik diye tarif ettikleri sosyal yaşamı düzenleyen örgütlü oluşumların olmamasıdır. Bir yönüyle apolitik bir durumu ifade eden bu anlayışla, yerleşikler daha bağımsız şekilde yapıyı çevreyi şekillendirmişlerdir (Ergenç, 1982). Üsküp Türk Çarşısı da uçbeylerin kurduğu vakıflara ait külliye yapıları etrafında şekillenmiştir. Bir bakıma kurulduğu yerin sanat ve kültürünü yansıtan yapı çevre, insana hizmet amacı taşıyan vakıflar yoluyla inşa edilmiştir (Kunter, 1938). Üsküp’te kuruluş tarihi bilinen vakıflar en çok 15. ve 16. yüzyıllar ile 19. ve 20. yüzyıllara tarihlenmektedir (Dede, 2015). Çarşı bölgesinde, Paşa Yiğit Bey döneminden başlamak üzere, İshak Bey ve İsa Bey ile Sultan Murad külliyesi inşa edilmiştir. Bu külliyelerde cami, eğitim ve türbe yapıları bir avlu etrafında inşa edilmiştir. Sosyal ve ticari yapılar ise külliyelerle aynı zaman aralığında yapılsa bile avlu dışında çarşığı şekillendirecek biçimde yapılmıştır. Çarşının en önemli ticari yapıları bedesten ve arasta, kervan yolu aksında inşa edilmiştir. Bu yapıların etrafında han yapıları konumlandırılmıştır. Üsküp Çarşısı içinde günümüze izleri ulaşan arasta ve bedesten yapıları çarşının tam ortasında konumlanmaktadır. Ayrıca bedestene bağlanan yollar üzerinde dört han inşa edilmiştir. Hanların arasında konumlanan diğer önemli bir sosyal yapı türü de hamamlardır.

1683 yılındaki Viyana Bozgunu sonrasında Avusturya ordusu tarafından bir süre işgal edilen şehir, ancak 19. yüzyılın son çeyreğinde 1872’de Selânik’ten başlayan ve 1888’de Belgrad’a uzatılan tren yolu hattı sayesinde yeni ticari düzene dâhil olabilmiş, çarşıya yeniden bir ticari canlılık gelmiştir

(Engin, 1993). Tanzimat sonrası dönemde klasik Osmanlı kentlerinde yapılan yeni düzenlemeler, Sanayi Devrimine uygun ihtiyaçlara cevap verebilecek yeni kent planları ve bina yapımı yazılı hükümlerine göre yapılmıştır (Acar, 2000). Üsküp'te de bu yeni belediyecilik faaliyetleri doğrultusunda yeni mahalleler kurulmuş ve yıkılan binalar yapılırken yeni hükümler dikkate alınarak bir dönüşüm gerçekleştirilmiştir (Ünlü, 2012; Bektaş, 2020). Kosova valisi Hafız Mehmet Paşa ve Üsküp belediye başkanı Salih Asım döneminde, Hükümet ve İstasyon caddelerinin açılması, çarşı içinden geçen Serava Çayı'nın ıslah edilmesi, Vardar'ın her iki kıyısı boyunca cadde açılması, İslahane ile günümüzdeki şehir parkının temelini atılması gibi Üsküp'ün planlamasında günümüze kadar uzanan önemli planlama kararları alınmıştır (Asım, 2004). Bu belediyecilik faaliyetleri kapsamında mevcut çarşı, köprü'nün karşı tarafında geniş bir meydana geleneksel olan "uzun sokak", yerine yeni ticari ihtiyaçlara cevap verecek şekilde "geniş sokak" anlayışıyla kurgulanan bir aks üzerinden tren istasyonuna kadar uzatılmıştır. Günümüzde bu aks "Ulica Makedonija" ismiyle şehrin modern çarşısını temsil etmektedir (**Resim 2**). Bu dönemde Fatih Sultan Mehmet Köprüsü (Taş Köprü)'ne ek olarak köprü'nün sağına ve soluna birer köprü daha yapılmıştır. Nehir üzerindeki her üç köprü de kıyı boyunca yeşil bir aks ile birbirine bağlanmıştır. Bu kıyı şeridi büyük ölçüde günümüze kadar korunmuştur.

Resim 2. Eski ve yeni şehir merkezleri arasında odak noktası olarak düşünülen köprüden çarşı silüetini gösteren eskiz (Arsovski, 1970, s. 28)

1908 yılında, çarşıda meydana gelen büyük yangın sonrasında, Kosova Valisi Ferik Mahmut Paşa'nın çektiği telgrafa göre, çarşı içinde yeni yapılacak planlamada yeni imar kanunları dikkate alınarak düzenlemeler yapılması, bunun için kredi verilmesi ya da dükkân sahiplerinin bir kat daha çıkmasına izin verilmesi istenmiştir (BOA, 1324). Yangının çıktığı Kazancılar Çarşısı'nda, taş veya tuğladan inşa edilen kâgir yapılarda geniş açıklıklar için volta döşeme kullanılmıştır. Çarşının diğer bölgelerinde ise, tipik Türk çarşılarına özgü olan küçük hacimlere sahip, irili ufaklı çoğu ahşaptan yapılan dükkânlar günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Üsküp'te tarih boyunca bu ve benzeri çok sayıda afet yaşanmıştır. Bu felaketlerin çoğu maddi olup ve tamir edilebilir iken, Balkan Savaşları ve iki dünya savaşı sonrasında soykırım, sınır dışı etme,

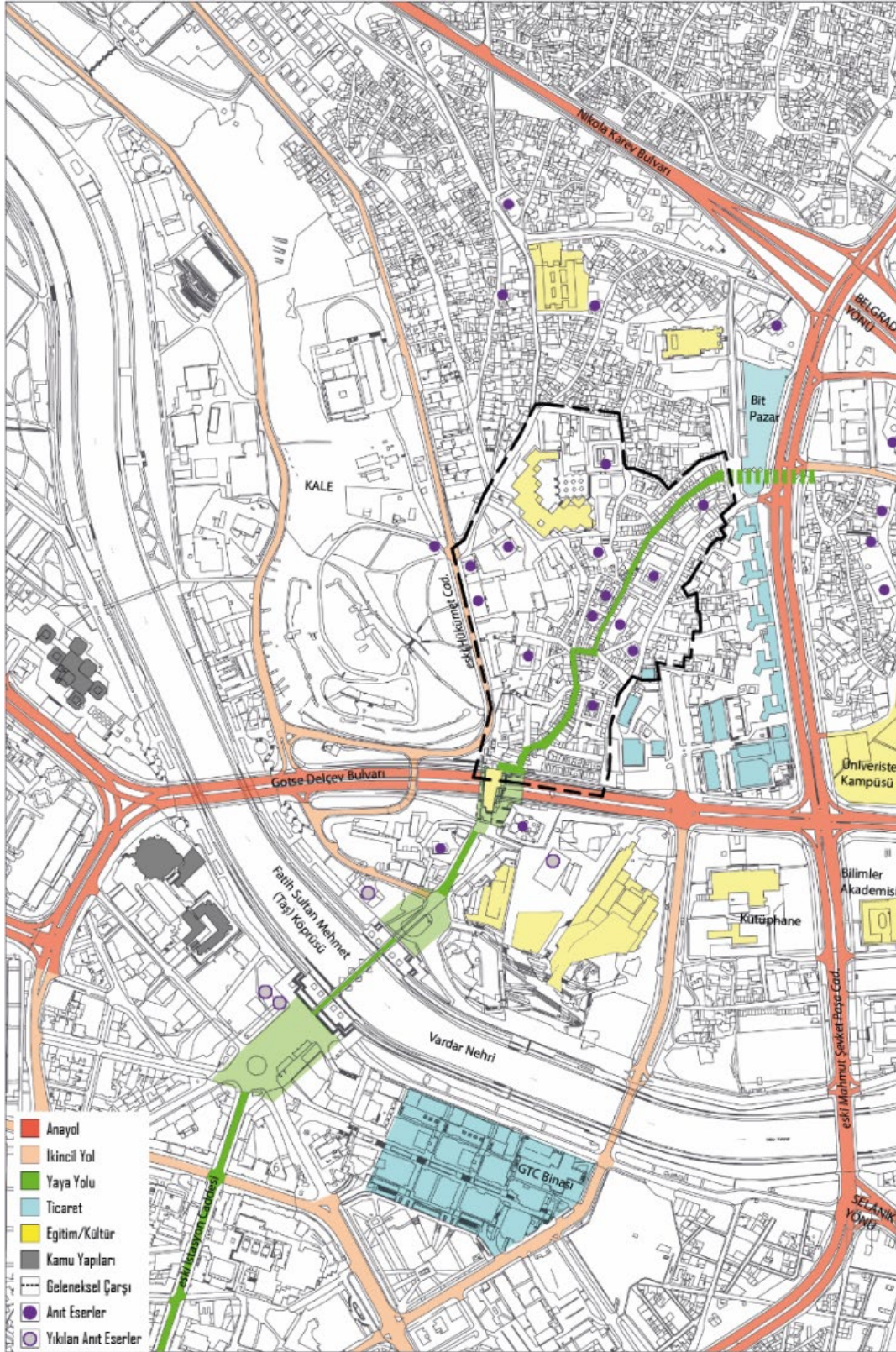
kutsal nesnelere yıkma, simgeleri yakma veya yok etme gibi özünde kimliklere yapılan saldırılarla, beş aşırı aşkın dönemde imar edilen şehirlerin kimlik ve kültürel mirası yok edilerek, yeni bir kimlik inşa edilmeye başlanmıştır (Barakat, 2005). Yugoslavya’da önceleri çok dinli ve etnik kökenli şehirlerde, 1990 sonrasında gözle görülür bölünmeler ve toplumsal ayrılmalar gerçekleşmiştir (Kudumoviç, 2020). Uluslararası siyasi literatürde çok yönlü ayrışmayı ifade eden “Balkanizasyon” terimi, büyük ölçüde Makedonya coğrafyasında ortaya çıkmıştır (Pringle, 2018). Üsküp de tarihi süreç içerisinde bu parçalı yapının çekirdeği olmuştur. Bu yönüyle Üsküp, birbirinden farklı tarihi rollere sahip toplumların çatışma alanı olmuştur. Bu yönüyle kentsel koruma olgusunun en temel kazanımlarından biri olan kolektif hafızayı yansıtan kültürel kimlik, bu süreçten çok olumsuz etkilenmiştir. Osmanlı sonrası dönemde, Taş Köprü’ye uzanan çarşının güney kısmı ve köprünün karşı tarafında Osmanlı döneminde planlanan yeni Üsküp’teki Osmanlı izleri tümüyle yok edilmiştir (Tomovski, 1957; Bogojeviç, 1996; Aleksova vd., 1978).

Şehirde çok büyük bir yıkımın yaşandığı 1963 Depremiyle, Osmanlı sonrası bakımsız kalan birçok anıt yapı yıkılmıştır (Lap, 1976; BBC, 1963; Petrovski, 2004). Bu elim olaydan sonra, Üsküp’ün yeniden imarında özgün kentsel karakterinin bir kısmını korumak için yapılan çabalar, o dönemin koruma anlayışına uygun olarak belli başlı eserler etrafında odaklanmıştır (Curcic, 2010). Şengül Hamamı gibi yeniden yapılamayan tarihi yapılar yerine, dönemin çağdaş mimari anlayışını yansıtan Makedonya Müzesi gibi binalar inşa edilmiştir (**Resim 1, sağ üst**).

Bu yeni plana göre, Taş Köprü şehrin odak noktası olarak belirlenmiştir. Vardar Nehri ile kale duvarlarının arasından çarşıya uzanan yolun (Goce Delçev Bulvarı) genişletilmesiyle, çarşıdan koparılan bölge, kentsel sit olarak tescil edilen çarşının, Köprü tampon bölgesi olmuştur. Bu geniş yolun, yaya aksında (**Resim 3: yeşil aks**) bir kesinti oluşturmaması için yaya yürüme kotu, değiştirilmeden alta alınmıştır. Bu bölgede mevcut olan anıtsal yapılar içinde, sadece Davut Paşa Hamamı ve Aziz Dimitri Kilisesi yıkılmamıştır. Diğer konutlar ve anıtsal yapılar yıkılarak, yerine çağdaş sahne sanatlarının gerçekleştirileceği binalar yapılmıştır. Çarşının doğu tarafında bulunan, eski adıyla Mahmut Şevket Paşa Caddesi de genişletilmiş ve her iki tarafına modern ticari binalar yapılarak, geleneksel çarşı modern binalarla perdelenmiştir (**Resim 3: Goce Delçev Bulvarı’nın kuzeyinde kalan mavi boyalı binalar**). Özgün halinde çarşı, Sultan Murad ve İsa Bey küllieleri ve küllielerin geniş hazireleriyle çevrelenmişken, genişletilen yol ve yapılan yeni büyük binalar, çarşının özgün halindeki mekân bütünlüğünü bozmuştur. Bu dönemde Vardar Nehri’nin güney tarafında kalan irili ufaklı son Osmanlı yapıları da tümüyle kaldırılmıştır. Çarşının kuzeyinde ise şehrin birinci çevre yolu olan Nikola Karev Bulvarı açılmıştır (**Resim 3**). İshak Bey Camisi, bu yeni imar planına göre iki geniş yolun kesiştiği yonca kavşağı noktasında kalmıştır. Bulvarların yapılması sırasında birçok konut ve yapı yıkılmış, çarşının konut bölgesiyle olan bağı koparıldığı gibi bölgenin topografyası da değiştirilmiştir (Kumbaracı Bogoyeviç, 2011).

Dönemin koruma tüzükleri ve ihtiyaçları göz önüne alınarak, BM nezdinde Dayanışma Kenti olarak yeniden imar edilen şehir, tamir edilen geleneksel dokusu yanında dönemin mimari anlayışını yansıtan brütalist binalarla özgün bir karaktere bürünmüştür. Ancak “Üsküp 2014 Projesi” ile Üsküp şehrinin brütalist mimari görüntüsü yok edilmiştir (Risteski 2014; Reef 2018). Bu dönemde binalara “disneyvari” dekorlar giydirilmiş, özellikle çarşının silüet oluşturduğu Vardar kıyısı boyunca işlevsiz dekor binalar inşa edilerek, çarşının kırma çatılı, kubbeli yapılardan ve minareden oluşan silüeti yok edilmiştir (**Resim 1, sol üst**). Bunun yanında, ülke içindeki siyasi ayrışmanın bir neticesi

olarak, şehre yeni göç eden ve çarşı kültürünü bilmeyen esnafın yerleşmesi ve denetimsizlik, çarşının özgün sosyal ve mimari kurgusuna büyük zarar vermiştir.

Resim 3: 1963 Depremi sonrası geleneksel ve modern çarşığı yeniden şekillendiren temel kararlar

ÇARŞININ SOSYAL YAPISI (SOCIAL STRUCTURE OF THE BAZAAR)

Balkanlarda, son yüzyıl içinde çok kimlikli nüfusun olduğu bölgelerde sağlıklı nüfus sayımı yapılamamıştır. Bölgedeki toplumlar kendilerini daha çok inanç ve kültürel kimlikleri ile ifade etmektedir. Türk, Arnavut, Torbeş ve Romanlar sosyal hayatlarında kendilerini önce Müslüman, Makedon, Bulgar, Sırp ve Vlahlar ise sosyal hayatlarında kendilerini önce Pravoslav veya Ortodoks olarak tanımlamaktadır. Bu yönde bir kimlik araştırması, çarşının asırlar boyu oluşmuş anlayışına aykırı bir arayış olarak değerlendirilmiş, demografik yapı meslekler ve yerleşiklik durumu esas alınarak incelenmiş ve aktarılmıştır.

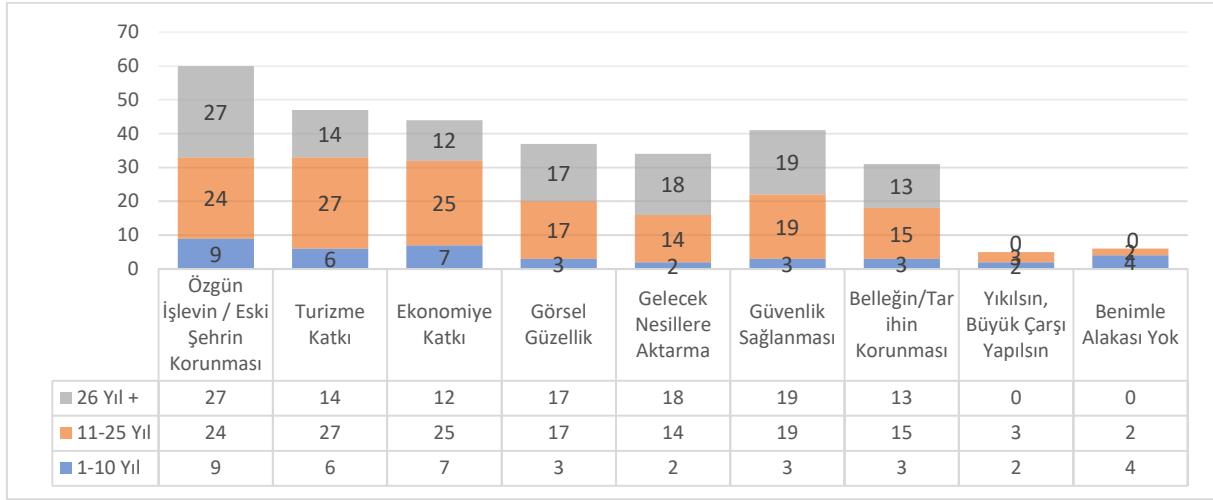
Çarşının günümüzdeki sosyal yapısını belirlemek için işyeri sahipleri ve alanı deneyimleyen ziyaretçiler ile yapılan anketin yanı sıra, birkaç nesildir çarşıda işyeri olanlarla, çarşının geçmiş ve günümüz sosyal hayatına ilişkin mülakatlar yapılmıştır. Alanın tarihsel süreçte yaşadığı işlevsel ve sosyal dönüşümü daha iyi aktarmak için yer yer 1970 yılında yapılan analizle karşılaştırmalara gidilmiştir. Çalışma alanında 305 işyeri sahibi ve 344 ziyaretçi ile anket yapılmıştır. Çarşıda anket yapılan 305 işyeri sahibinden 234'ü (%77) erkek, 71'i (%23) kadındır. İşyeri sahiplerinin %7'si 0-24 ve 76-100, %55'i 25-50 ve %38'i 51-75 yaş aralığındadır. İlk olarak dükkân sahiplerinin çarşıda yerleşiklik durumu tespit edilmiştir (**Tablo 3**). Koruma bağlamında en önemli kavramlardan olan yerli olma oranı, çarşıda en az 25 yıl bulunma ile ölçülmüş ve bu oran her geçen gün azalsa da oldukça yüksek belirlenmiştir. Buna göre, işyeri sahiplerinin yaklaşık %39'u en az 25 yıldır çarşıda bulunmaktadır. Son 10 yıldır çarşıda bulunanlar ise yaklaşık %13 oranındadır. Çarşının onarım ve korunma nedenleri yerlilik çerçevesinde ele alınmıştır (**Tablo 4**). Onarım nedenleri arasında özgün işlevin devamı / eski şehrin korunması (yaklaşık %20) ve belleğin/tarihin korunması (yaklaşık %10) cevabı toplamda %30'a yakın bir değere ulaşmaktadır. Çarşının özgün kimliğiyle bağlantılı bu durumun oluşmasında, çarşığı kullanan toplumun kimliğini ve kolektif hafızasını yansıtan cami, han, hamam gibi mimari eserlere sahip çıkma anlayışının yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Üsküp 2014 projesiyle yapılan devasa heykeller ve yeni bir Makedon kimliğinin inşası için harcanan yüksek meblağlara karşı oluşan bir tepkinin payı olduğu düşünülmektedir. Çarşının değerlerine sahip çıkılması bağlamında, işyeri sahiplerinin yerlilik oranının yüksek olması avantaj olarak görülebilir. 26 yıldan fazla çarşı içinde bulunan yaklaşık %39 oranındaki işyeri sahibinin yaklaşık %9'u özgün işlevin devamı / eski şehrin korunması, yaklaşık %6'sı ise görsel güzellik, güvenlik, gelecek nesillere aktarılması gibi nedenlerle çarşının onarımını uygun bulmaktadır (**Tablo 5**).

Tablo 3. Çarşıda yerleşiklik durumu

		1-10 Yıl	11-25 Yıl	26 Yıl Üstü	TOPLAM
Üsküp Çevresinde Başka Bir İş	Sayı	16	38	29	83
	Top. %'si	5,25%	12,46%	9,51%	27,21%
Çarşıda Başka Bir İş Yerinde Aynı İş	Sayı	11	48	52	111
	Top. %'si	3,61%	15,74%	17,05%	36,39%
Üsküp Dışı	Sayı	8	32	7	47
	Top. %'si	2,62%	10,49%	2,30%	15,41%
Aynı İşyeri	Sayı	4	28	32	64
	Top. %'si	1,31%	9,18%	10,49%	21,98%
TOPLAM	Sayı	39	146	120	305
	Top. %'si	12,79%	47,87%	39,34%	100%

Tablo 4. Çarşının onarım nedenleri ve yerlilik durumu ilişkisi

		Yerlilik Durumu			TOPLAM
		1-10 Yıl	11-25 Yıl	26 Yıl +	
Özgün İşlevin / Eski Şehrin Korunması	Sayı	9	24	27	60
	Top. %'si	2,95%	7,87%	8,85%	19,67%
Turizme Katkı	Sayı	6	27	14	47
	Top. %'si	1,97%	8,85%	4,59%	15,41%
Ekonomiye Katkı	Sayı	7	25	12	44
	Top. %'si	2,30%	8,20%	3,93%	14,43%
Görsel Güzellik	Sayı	3	17	17	37
	Top. %'si	0,98%	5,57%	5,57%	12,13%
Gelecek Nesillere Aktarma	Sayı	2	14	18	34
	Top. %'si	0,66%	4,59%	5,90%	11,15%
Güvenlik Sağlanması	Sayı	3	19	19	41
	Top. %'si	0,98%	6,23%	6,23%	13,44%
Belleğin/Tarihin Korunması	Sayı	3	15	13	31
	Top. %'si	0,98%	4,98%	4,26%	10,16%
Yıkılsın, Büyük Çarşı Yapılsın	Sayı	2	3	0	5
	Top. %'si	0,66%	0,98%	0%	1,64%
Benimle Alakası Yok	Sayı	4	2	0	6
	Top. %'si	1,31%	0,66%	0%	1,97%
TOPLAM	Sayı	39	146	120	305
	Top. %'si	12,79%	47,87%	39,34%	100%

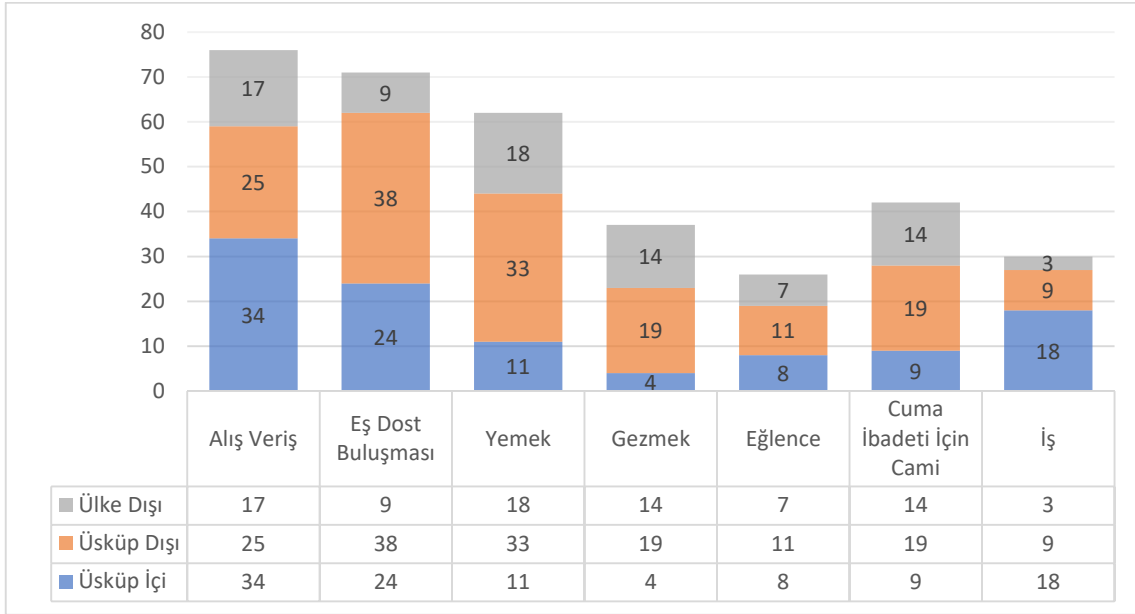
Tablo 5. Çarşının onarım nedenleri ve yerlilik durumu ilişkisi grafik gösterimi

Çarşı içindeki ziyaretçi anketi, çarşının en kalabalık olduğu cuma ve salı günleri esas alınarak üç hafta boyunca yapılmıştır. Ziyaretçilerin çarşıya gelme nedenleri, nereden geldikleri bağlamında ele alınmıştır (**Tablo 6**). Ziyaretçilerin %12'si 0-24, %37'si 25-50, %47'si 51-75 ve %4'ü 76-100 yaş aralığındadır. Çarşının başlıca ziyaret nedeni alışveriş (%22), eş dost ziyareti (%20,6), yemek (%18) ve cuma namazı (%12,2) olarak belirlenmiştir. Çarşı özellikle Üsküp dışından gelenlerin en önemli buluşma noktasıdır. Üsküp içinde ise çarşı hala önemli bir alışveriş ve ibadet merkezi olarak görülmektedir (**Tablo 7**).

Tablo 6. Çarşığı ziyaret eden kullanıcıların geldikleri yer ve bölgeye geliş amacı ilişkisi

		Ziyaretçi			TOPLAM
		Üsküp İçi	Üsküp Dışı	Ülke Dışı	
Alışveriş	Sayı	34	25	17	76
	Top. %'si	9,88%	7,27%	4,94%	22,09%
Eş Dost Buluşması	Sayı	24	38	9	71
	Top. %'si	6,98%	11,05%	2,62%	20,64%
Yemek	Sayı	11	33	18	62
	Top. %'si	3,20%	9,59%	5,23%	18,02%
Gezmek	Sayı	4	19	14	37
	Top. %'si	1,16%	5,52%	4,07%	10,76%
Eğlence	Sayı	8	11	7	26
	Top. %'si	2,23%	3,20%	2,03%	7,56%
Cuma İbadeti İçin Cami	Sayı	9	19	14	42
	Top. %'si	2,62%	5,52%	4,07%	12,21%
İş	Sayı	18	9	3	30
	Top. %'si	5,23%	2,62%	0,87%	8,72%
TOPLAM	Sayı	108	154	82	344
	Top. %'si	31,40%	44,77%	23,84%	100,0%

Tablo 7. İkamet ve kullanıcının bölgeye geliş amacı ilişkisi grafik gösterimi

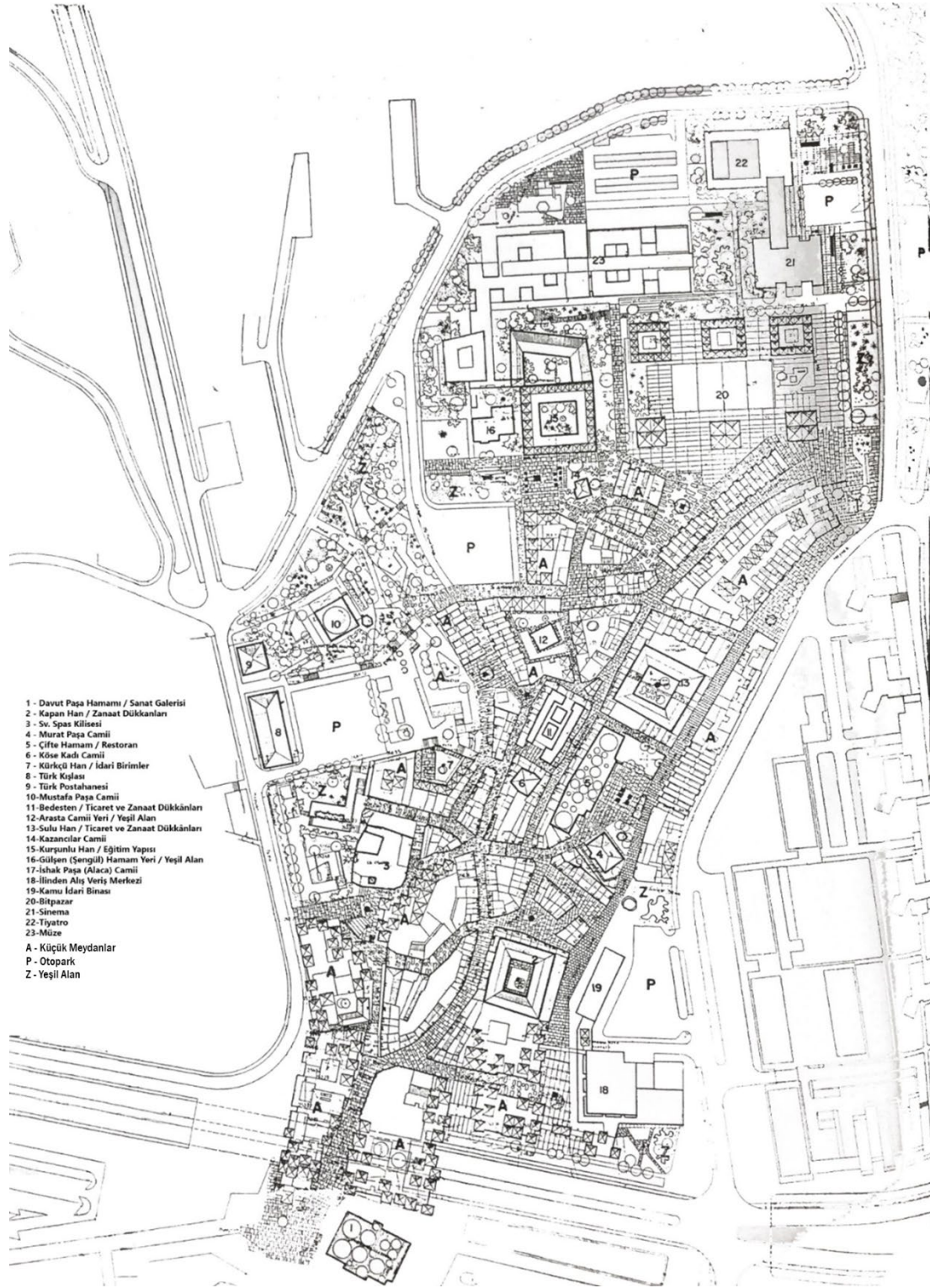
ÇARŞININ FİZİKİ YAPISI (PHYSICAL STRUCTURE OF THE BAZAAR)

Üsküp Çarşısı'nın dönüşümü ile ilgili ilk belediyeçilik faaliyetleri, 1869-1912 yılları arasında gerçekleşmiştir. Üsküp Türk Belediye İdaresi belgelerinde bu dönemde yapıli ticari çevreyi oluşturan çarşıların, *Abacılar, Alaca, At Pazarı, Demirciler, İpekçiler, Kazancılar, Kaftancılar, Kapan, Kasaplar, Lonca, Lüleciler, Mutaflılar, Pabuççular, Saraçlar, Tahtakale, Tellallar, Terziler, Tüfekçiler, Hallaçlar, Çubukçular, Takkeçiler ve Şekerciler* olduğu belirtilmiştir (Bojanić, 1953). 1963 depremi sonrasında, ITPA adına Arsovski tarafından gerçekleştirilen çalışmaya göre, Osmanlı döneminden beri katı esnaf disiplininin uygulandığı çarşıda, esnafın hukuk ve idari olarak Müslüman, Hristiyan ve karma sınıftan oluşan bir düzeni vardır. Karma sınıfa mensup esnaflar her iki idari sisteme tabi ve her iki dinin mührünü bulundurmaktaydı (Arsovski, 1970). Buna göre çarşı içinde dini gruplara göre icra edilen meslekler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (Tablo 8). 1963 Depremi sonrasında yapılan bu araştırmaya göre, esnafın kendi içinde dinî kimliği esas alan bir hiyerarşik düzen içinde iş gördüğü anlaşılmaktadır. Bu da bu tarihe kadar ahilik / esnaflık kültürünün devam ettirildiğini göstermektedir. Esnaf tabirinin bölgede her toplumda terbiyeli, ahlaklı kişiyi ifade etmesi yerleşik ahilik kültürünün toplumdaki yansıması olarak da değerlendirilebilir.

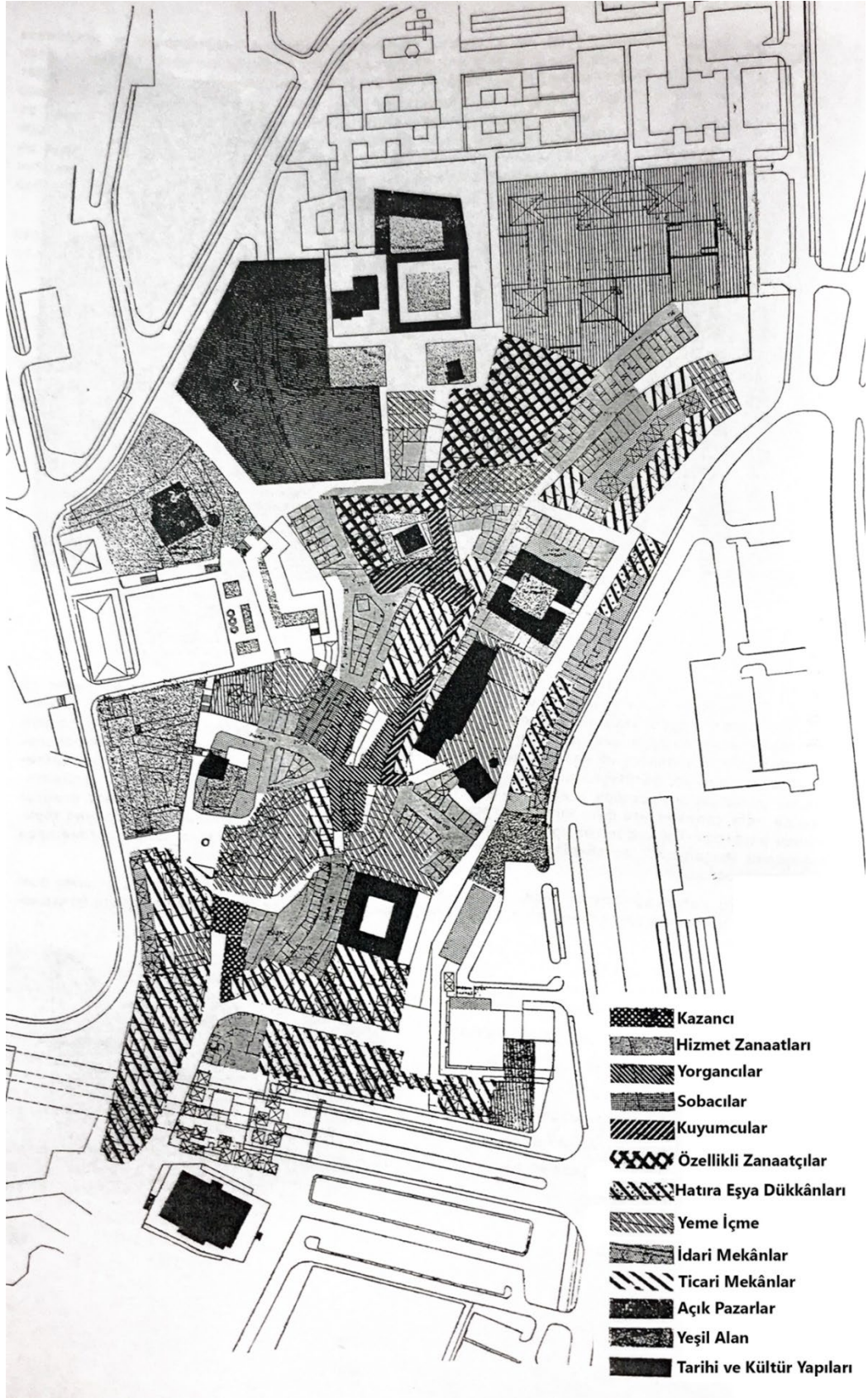
Tablo 8: Osmanlı döneminde çarşı esnafının meslek grupları

Müslüman	Hristiyan	Karma
Nalbantlık	Pabuççuluk	Bakkallık
Dericilik	Kunduracılık	Terzilik
Demircilik	Kaftancılık	Mutafçılık
Berberlik	Kuyumculuk	
Tüfekçilik	Kazancılık	
Kahvecilik	Semercilik	
Saatçilik	Abacılık	
Altıncılık	Çömlekçilik	
Marangozluk	Ekmekçilik	
	Kasaplık	

1965 yılında, çarşının korunması için hazırlanan imar planında ticaret, zanaat, eğitim ve kültür yapıları arasında bağlantı kurulması ve geliştirilmesi düşünülmüştür (Arsovski, 1970). **Resim 4 ve Resim 5**'te gösterilen planların hazırlandığı dönemde, Kazancılar Çarşısı halen rağbet gören ancak hizmet veren meslek grubunun yenilenme ihtiyacı olan çarşı olarak bahsedilmiş; bu çarşının bakır işçiliğinde çeşitliliğin artırılması ile ayakta kalabileceği öngörülmüştür. Sobacılar ise o dönemde en canlı meslek grubu olarak öne çıkmıştır. Endüstriyel tekstil ürünlerinin artışına rağmen çeyiz alışverişi gibi nedenlerle Yorgancılar Çarşısı, rağbet gören çarşı olduğu belirtilmiştir. O dönemde çarşının en gelişmiş meslek grubu olarak değerli birkaç metal işçiliğinin yapıldığı kuyumcu ve sadece altın işçiliğinin yapıldığı altıncıların gelişime en açık meslekler olduğu öngörülmüştür (Arsovski, 1970). Çarşı içinde bu mesleklerin dükkânların yanında, ikonografi ustası, kilimci, kumaşçı, seramikçi, demirci, marangoz gibi zanaat kollarının dükkânları da bulunmaktadır. Gastronomi ile ilgili kafe, restoran, tatlıcı gibi dükkânlar o dönemde çarşı içinde yeteri kadar bulunmadığı düşünüldüğünden, bu meslek grubu için çarşı içinde Sulu Han, Çifte Hamam, Kapan Han ve Bedesten etrafındaki meydanlarda küçük alanlar oluşturulmuştur. Ayrıca çarşının güneyinde yeni bir alışveriş merkezi düşünülmüş, kuzeyinde ise sinema, tiyatro ve müze yapıları tasarlanmış ve Bit Pazarı'nın sınırları yeniden ele alınmıştır (Arsovski, 1970).

Resim 4. Üsküp Türk Çarşısı 1965 Planı (Arsovski, 1970, s. 54)

Resim 5. Çarşımın işlevlere göre bölgeleme haritası, 1965 (Arsovski, 1970, s. 46)

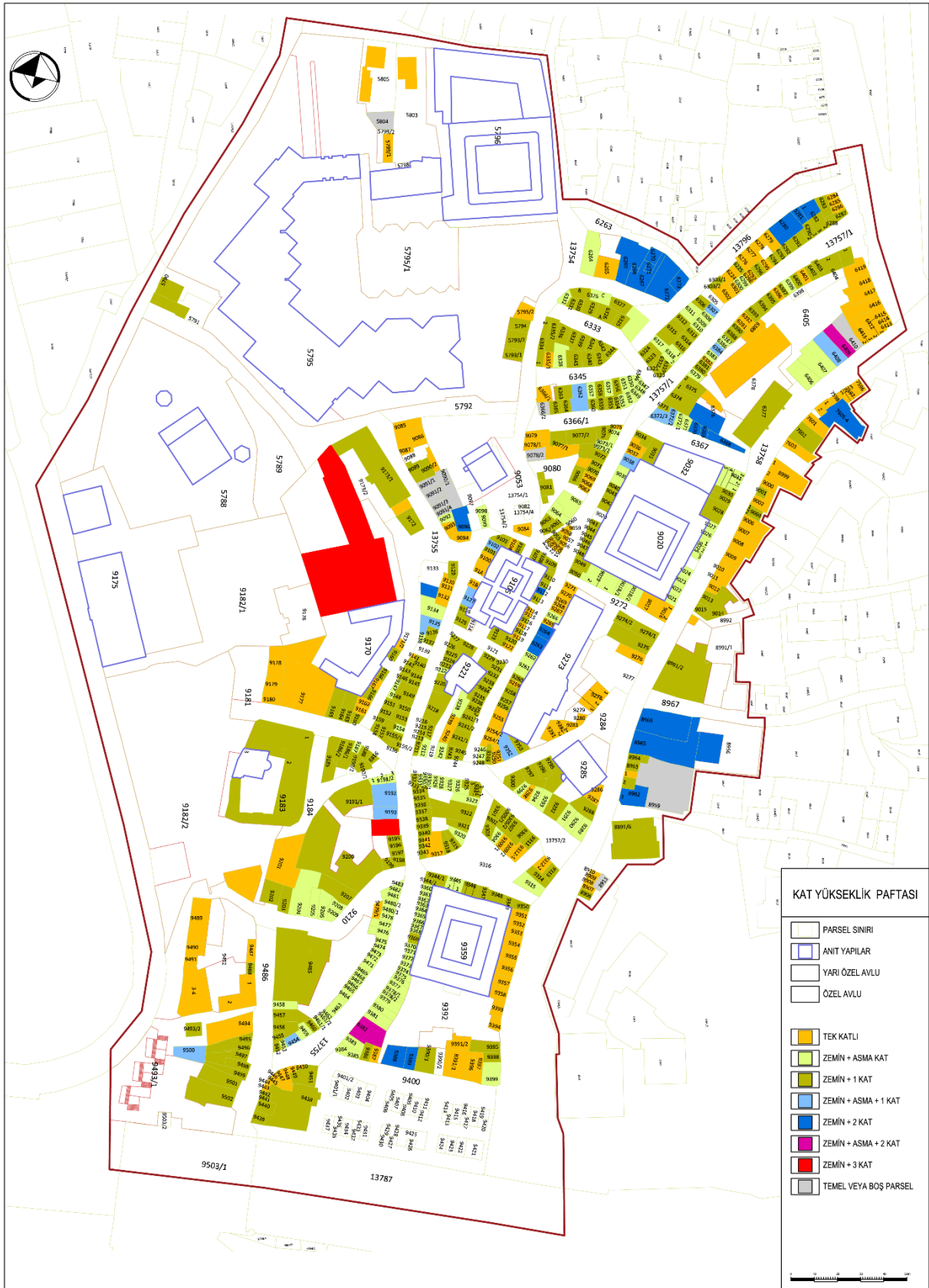
Bu araştırmada çarşıdaki yapılar, işlevleri ve yapı tipolojisi açısından iki ana başlık altında incelenmiştir. İşlev başlığı altında çarşının genelini gösteren lejantta da belirtildiği üzere meslek türleri belirlenmiş, meslek türlerine göre dükkânlar tek tek sınıflandırılmıştır. Örnek olarak hazır giyim başlığı altında, erkek, kadın ve çocuk giyim, kumaş, ayakkabı ve çanta dükkânları olmak üzere altı alt tür bulunmaktadır. Ayrıca 50 yılı geçen sürede meydana gelen değişimi göstermesi açısından, 1965 yılından günümüze mesleklerin değişim durumu gösterilmiştir.

Dükkân Çeşitliliği (Shop Diversity)

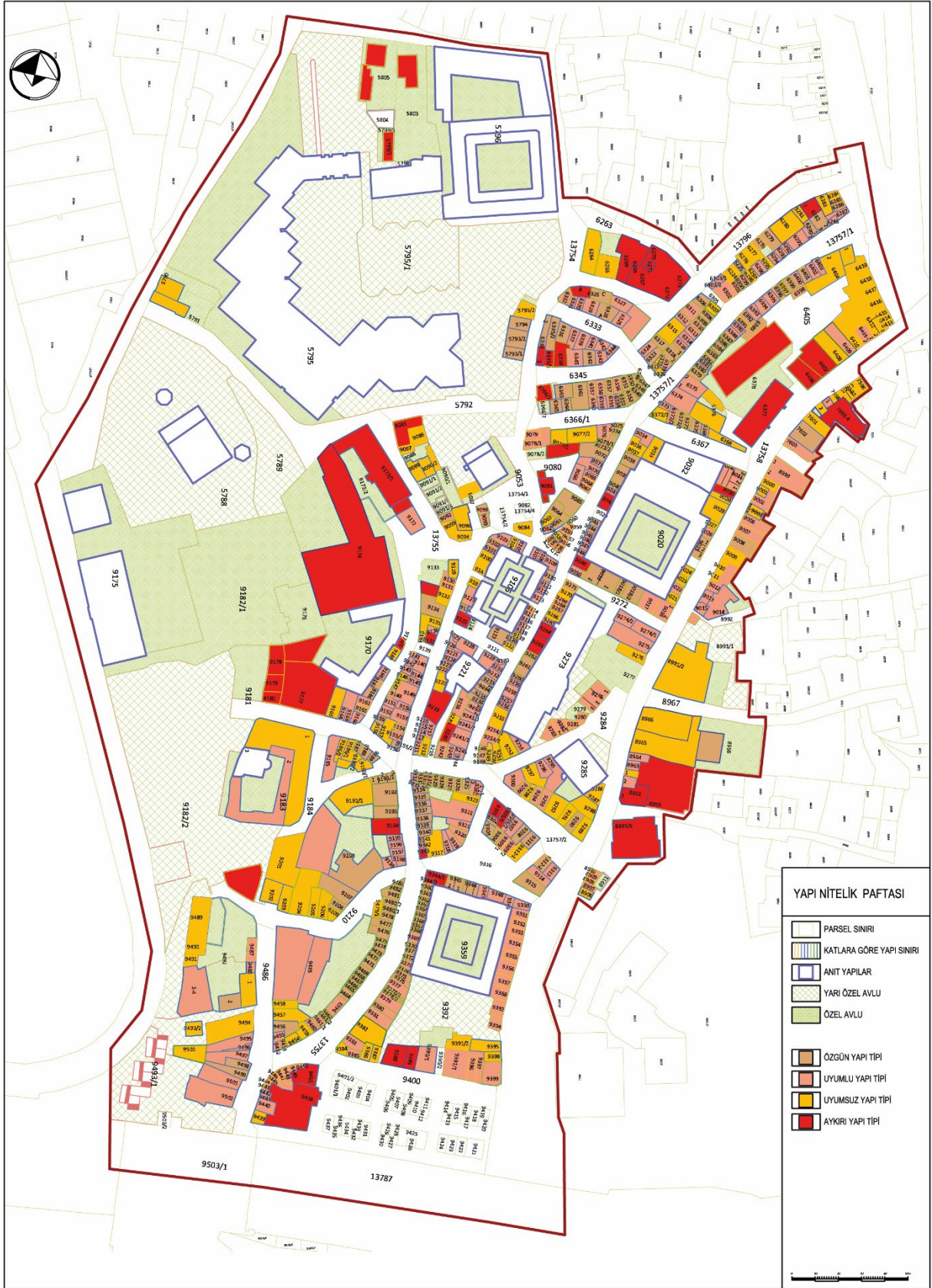
arşı içinde bulunan toplam 685 dükkândan daha çok çarşının çeperlerinde konumlanmış 139 dükkân boş durumdadır. Çarşının iç kesimlerinde yer alan dükkânlar, büyük ölçüde bir meslek koluna ait dükkân sırası olarak konumlanırken, çarşının eşik bölgelerinde dükkânlarda ticari çeşitlenme artmaktadır. Eğlence mekânları çarşının farklı bölgelerine hiyerarşik bir şekilde öbelenmiştir. Açık dükkânlar içinde ise en fazla kuyumcu ve hazır giyim dükkânı bulunmaktadır (**Tablo 9**). arşı bütününe gösteren paftalar üzerinden her dükkânın kat yükseklikleri (**Resim 6**), yapı nitelik durumu (**Resim 7**) ile 1970 tarihli çalışma ile karşılaştırmalı işlev paftası hazırlanmıştır (**Resim 8: Taralı parseller**). Buna göre, çarşının kuzeyinde yer alan dükkânların işlevleri büyük ölçüde değişmiştir. Ancak arşının tam ortasında hamama yaslanan dükkânlar, o günden bugüne aynı işlevlerini koruyabilmştir.

Tablo 9. Meslek Türlerine göre arşı içindeki dükkânların dağılımı

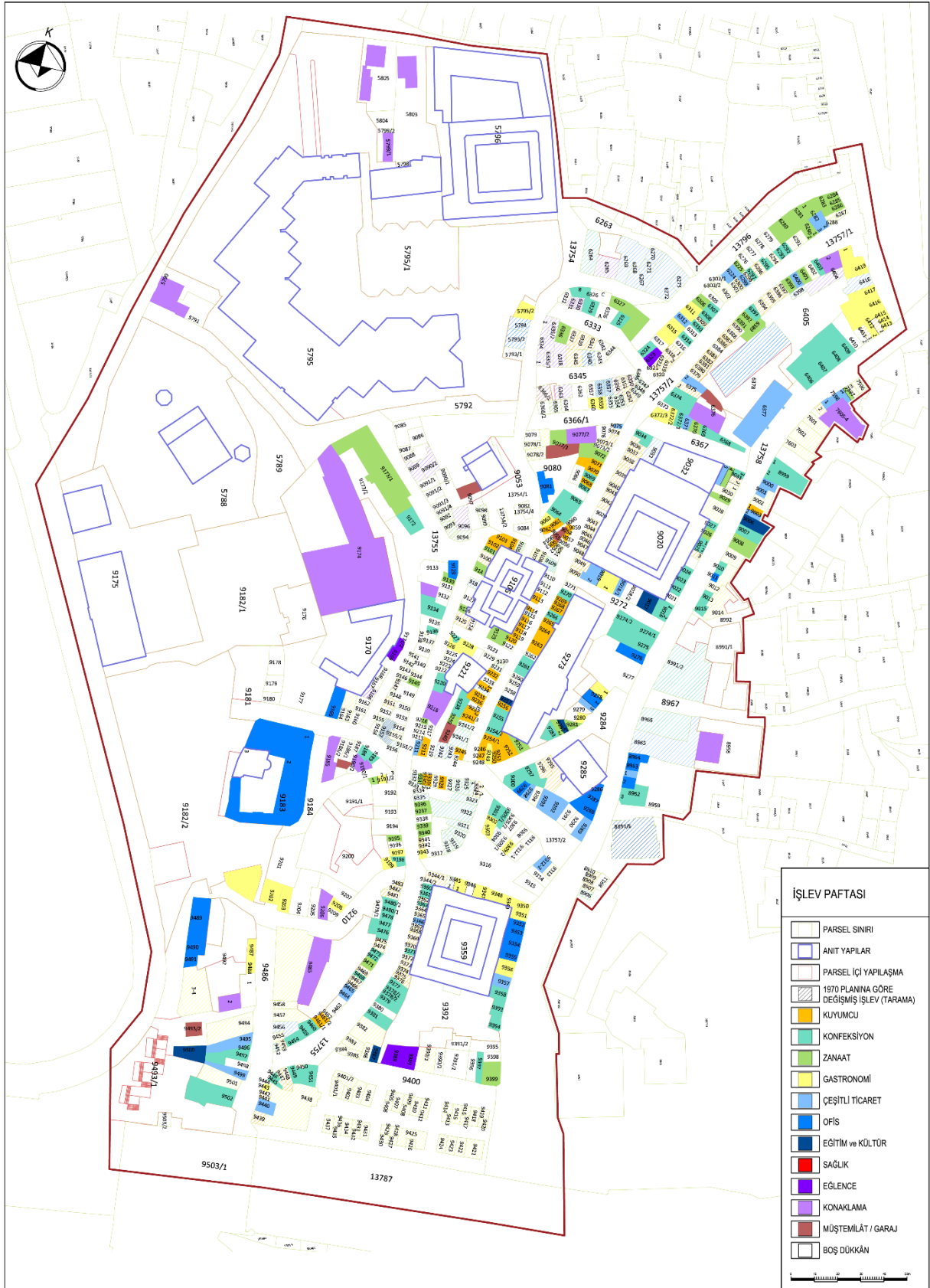
İşlev Sınıfı	Bir İşlev Sınıfındaki Toplam Dükkân Sayısı	Toplam Dükkân Sayısına Göre Sınıf %'si
Boş	127	18,69%
Temel veya avlu	13	1,75%
Eğitim	6	0,88%
Eğlence	26	3,80%
Gastronomi	69	10,07%
Hazır Giyim	115	16,79%
Konaklama	31	4,53%
Kuyumcu/Altıncı	137	20,00%
Müştemilat	8	1,17%
Ofis/Büro	29	4,23%
Özel Zanaat	70	10,22%
Ticaret	54	7,88%
TOPLAM	685	100%

Resim 6. Çarşıdaki dükkânların kat yükseklikleri

Resim 7. Çarşıdaki dükkânların yapı nitelik analizi

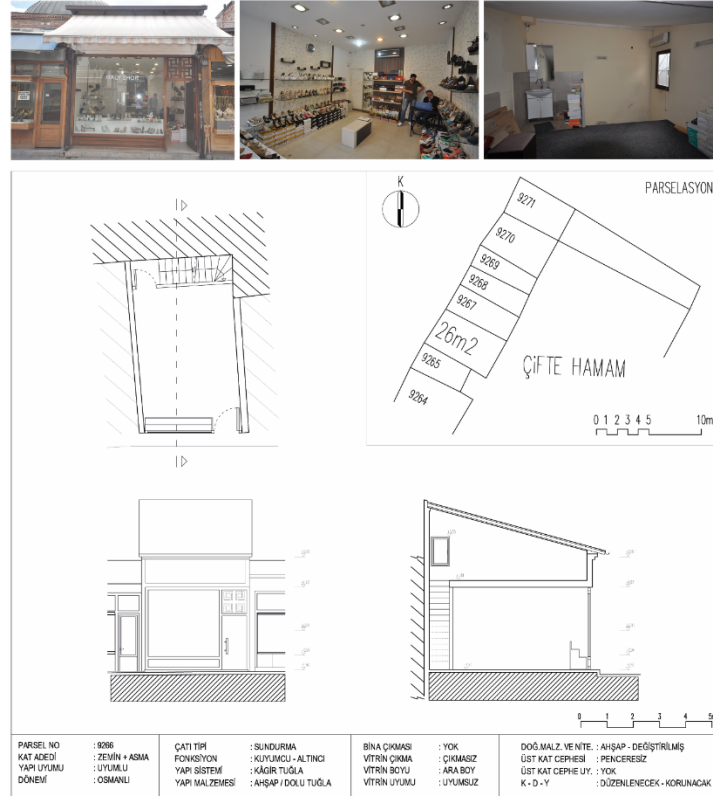
Resim 8. Dükkanların işlev dağılımı

Dükkânların Tipolojik İncelemesi (Typological Analysis of Shops)

Çarşı Koruma Alanı içinde kalan dükkânların fiziki durumunun incelenmesinde, çarşının 600 yıllık dinamik yapısı göz önünde bulundurularak ve dükkânların bulunduğu yapı dizisi esas alınarak, parsel ölçüleri ve gabarisisi (**Resim 9**) ile yapı sistemi ve malzemesine göre her dükkân için mimari özellik paftası oluşturulmuştur (**Resim 10**).

Resim 9. Sulu Han'ın batısından geçen sokaktaki dükkânların dizilimi

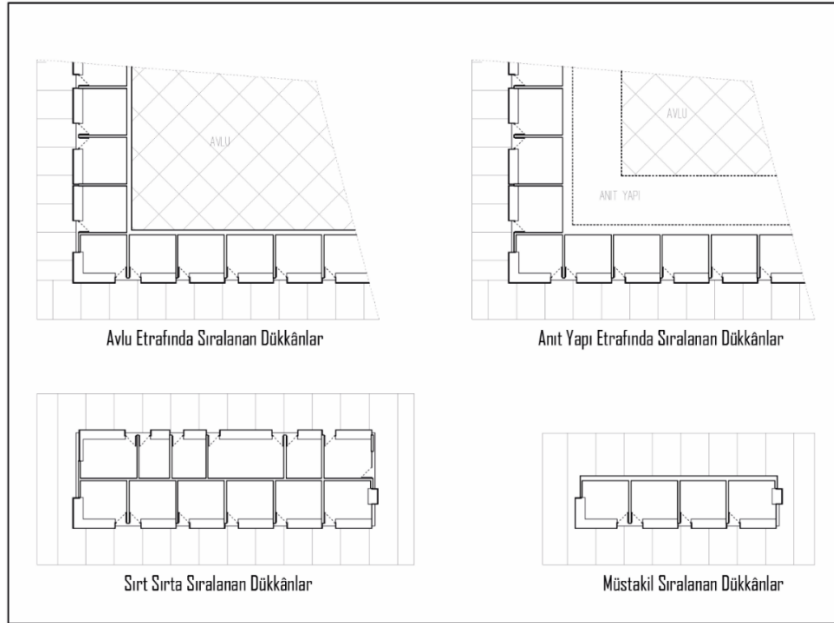

Resim 10. Dükkânların mimari özellikleri

Buna göre, Üsküp Çarşısı'ndaki dükkânlar için yapım sistemi, yerleşim durumu, kat yüksekliği, çatı şekillenışı, zemin kat vitrin çıkması ve üst kat çıkma durumu, üst kat pencere biçimlenışı dikkate alınarak tipolojik değerlendirmeler hazırlanmıştır. Çarşı kurulduğu günden günümüze dek zamanın gereklerine uygun olarak birtakım değişikliklere uğramıştır. Çarşının anıtsal yapılar dışında kalan yapı çevresi, dükkânların dört farklı şekilde bir araya gelmesiyle şekillenmiştir. Birincisi, “bir avlu etrafında sıralanan”, ikincisi “anıt yapı etrafında sıralanan”, üçüncüsü “sırt sırta sıralanan”, dördüncüsü “müstakil” dükkânlar şeklindedir (**Resim 11**). 20. yüzyılın ortalarından itibaren beton kullanımının yaygınlaşması, çarşının hem fiziksel niteliğine zarar vermekte hem de mimari bütünlüğünün ve anlamının kaybolmasına neden olmaktadır. Bu olumsuz etki, 2000’li yıllara kadar bir şekilde sınırlı ölçüde kalmıştır. Ancak 2000 yılından sonra, toplumsal ayrışmadan kaynaklanan siyasi boşluk, çarşıda denetimsiz bir yapılaşma döneminin yaşanmasına neden olmuştur. Çarşıdaki dükkânlar, yapım sistemi ve malzemesi yönünden incelendiğinde, ahşap karkas, taş veya tuğla yığma, betonarme gibi yapım tekniklerinin yanında depremden sonra geçici olarak yapılan prefabrik yapım tekniğinde yapılmış yapılar ile denetimsizlik gibi farklı nedenlerle herhangi bir sınıfa girmeyen araştırmada derleme olarak adlandırılan beş farklı yapım tekniği tespit edilmiştir (**Tablo 10**).

Tablo 10. Yapı sistemi tipolojisi

Yapı Sistemi	Dükkân Sayısı	Yüzdesi
Yok (Temel veya avlu)	13	1,90%
Ahşap Karkas	83	12,12%
Betonarme	189	27,59%
Derleme	11	1,61%
Prefabrik	1	0,15%
Yığma	388	56,64%
TOPLAM	685	%100

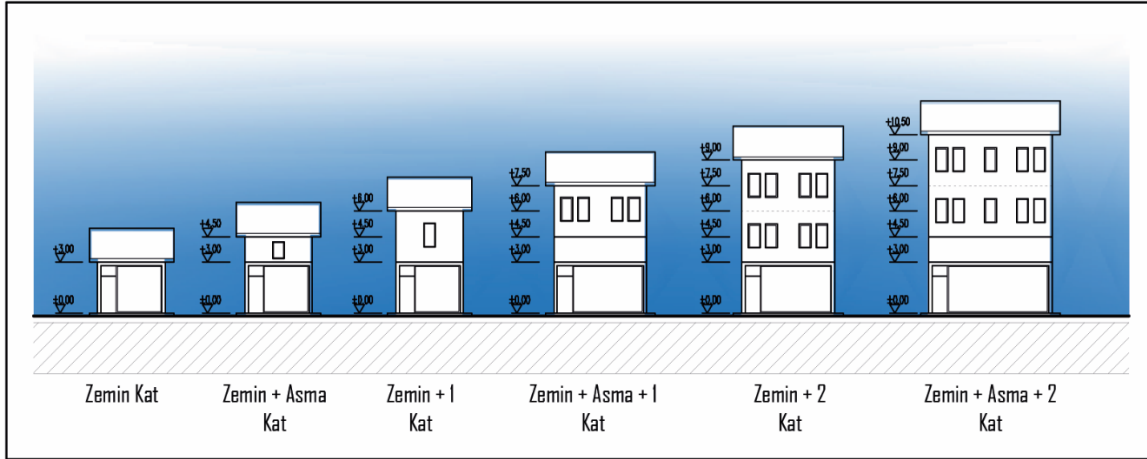

Resim 11. Yerleşim tipolojisi

Çarşıdaki dükkânların temeli 6m derinliğe kadar inmekte ve her dükkânın bodrum katı bulunmaktadır. Ancak, düşük kat yüksekliği, bodrum kata inmek için zemin katta ihtiyaç duyulan merdiven alanı, nem gibi nedenlerle çoğu bodrum kat hiç kullanılmamaktadır. Bu yüzden değerlendirme dışında bırakılmıştır. Çarşı içinde farklı kat yüksekliklerinde dükkânlar vardır. Bunun yanında bazı dükkân parselleri çeşitli nedenlerle boş durumdadır. Zemin katlar, 3 ilâ 3,5m arasında bir yüksekliğe sahiptir. Çok katlı dükkânlarda ise her kat en az 3m yüksekliğe sahiptir. Ayrıca kat yüksekliklerine göre, çarşıda sekiz farklı tipte cephe biçimlenmesi tespit edilmiştir (**Resim 12**). Bunların içinde Zemin+3 katlı dükkânlar son 15 yılda yapıldığından çarşıya ait özgün bir tipoloji olarak değerlendirilmemiştir (**Tablo 11**).

Tablo 11: Kat yüksekliğinin çarşı içindeki nicel dağılım tablosu

Kat Yüksekliği	Dükkân Sayısı	Yüzdesi
Temel	5	0,73%
Boş Arsa (Avlu)	8	1,17%
Zemin	187	27,30%
Zemin + Asma	146	21,31%
Zemin + 1	299	43,65%
Zemin + Asma + 1	13	1,90%
Zemin + 2	23	3,36%
Zemin + Asma + 2	2	0,29%
Zemin + 3	2	0,29%
TOPLAM	685	100%

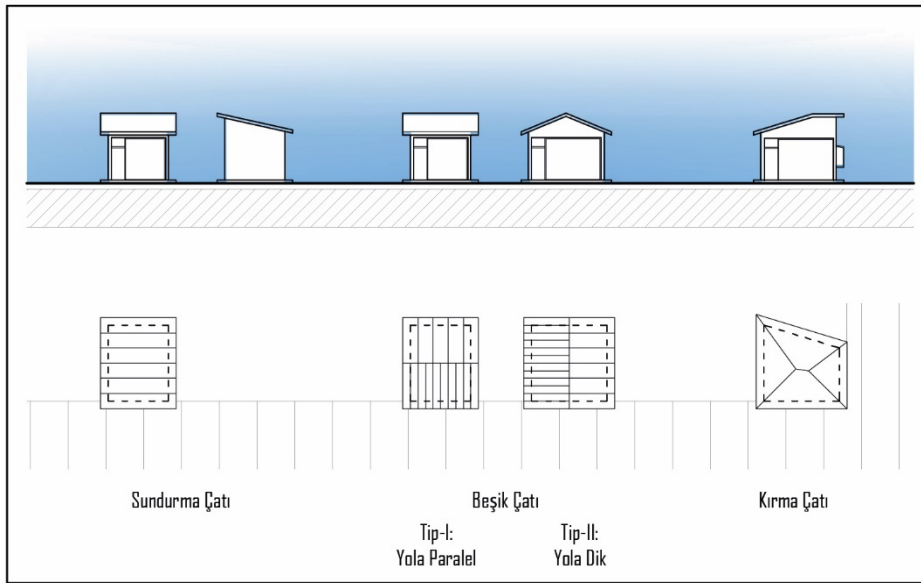
Resim 12. Kat yükseklik tipolojisi

Dükkânlar üç tipte çatı ile örtülmüştür (**Resim 13**). Anıtsal yapıların etrafındaki dükkânların üst örtüsü ön cepheden geriye doğru tek düzlemde sundurma şeklinde uzanmakta böylece dükkân gerisinde üst katta mekân kazanılmaktadır. Bunun yanında çarşının genelinde Zemin + Asma katlı dükkânlarda benzer şekilde, cephe tarafında 1,5m kadar yükseldikten sonra çatı eğimi verilmiştir.

Böylece dükkân derinliğine bağlı olarak çatı arasından mekân kazanılmıştır. Köşe parseller ve çokgen parsellerdeki dükkânlar kırma çatı ile örtülmüştür. Beşik çatılı dükkânlar yönelimine göre iki şekildedir. Bunlar yola dik konumlanarak üçgen alınlık oluşturacak şekilde veya yola paralel olacak şekilde yapılmıştır. 9042 ve 9048 parsellerde boyut ve yapı malzemesi yönünden aykırı bir karaktere sahip iki üstü ise teras çatı ile örtülüdür. Yaygınlık kazanmamış bu durum çarşı çatı tipolojisi dışında düşünülmelidir (**Tablo 12**).

Tablo 12: Çatı tipolojisi nicel dağılım tablosu

Çatı Tipi	Dükkân Sayısı	Yüzdesi
Yok (Temel veya avlu)	13	1,90%
Beşik Çatı	200	29,20%
Kırma Çatı	140	20,44%
Sundurma Çatı	329	48,03%
Teras Çatı	3	0,44%
TOPLAM	685	100%

Resim 13. Çatı tipolojisi

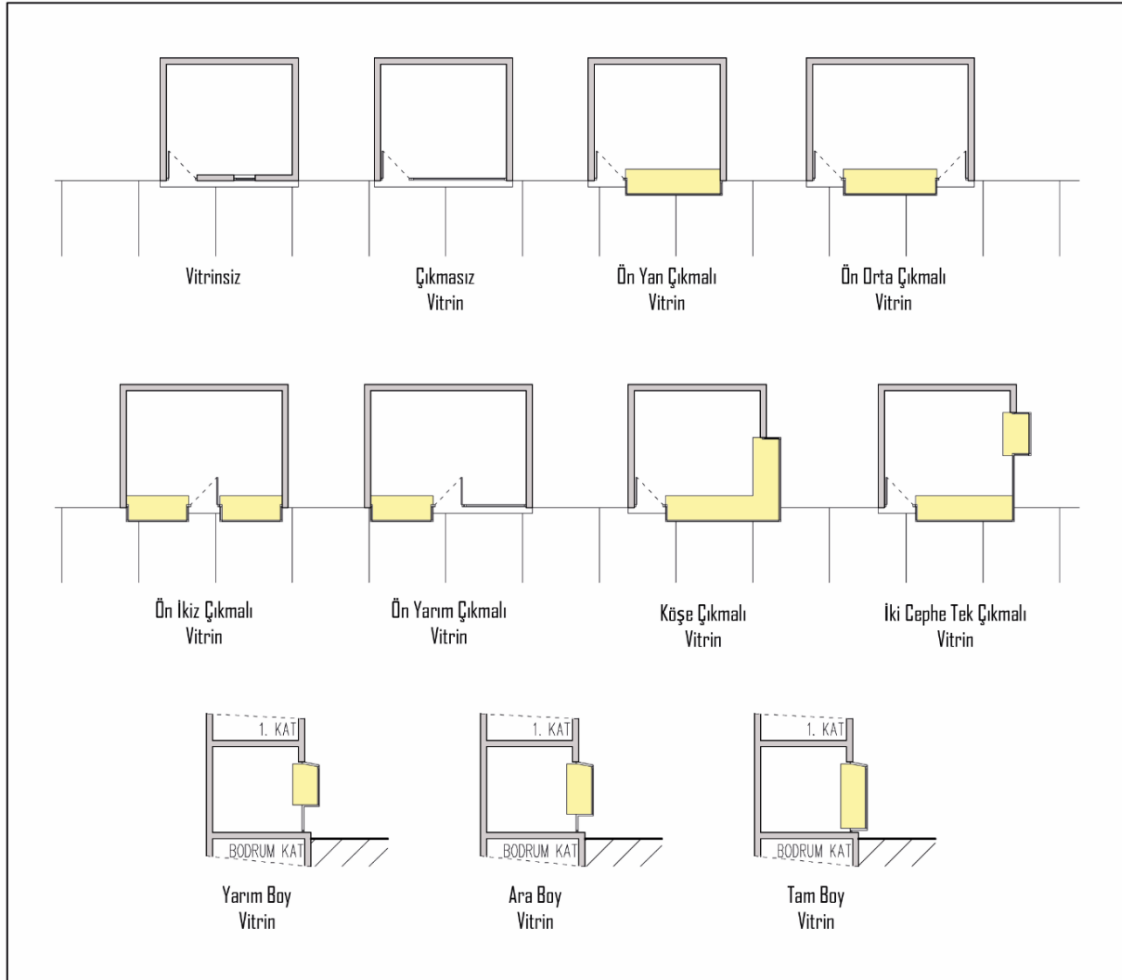
Dükkân önü ve vitrin kullanımı geçmişten günümüze çalışma ve / veya sergi alanı olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanında mal güvenliği de en belirleyici etkenler arasındadır. Çarşıdaki dükkânlar incelenirken vitrin biçimlenmesi en, boy ve derinlik yönünden ele alınmıştır. En (**Tablo 13**) ve boy uzunluğuna (**Tablo 14**) göre tipolojisi oluşturulmuştur (**Resim 14**). Buna göre en ölçüsüne göre 352 yapı (%51) çıkmasız ve 182 yapı (%27) ise tek yan çıkmalıdır. Boy uzunluğuna göre ise yaklaşık %30'luk dilimlerde daha homojen bir dağılım görülmektedir (**Tablo 15**).

Tablo 13. En uzunluğuna göre vitrin biçimlenmesi ve açıklamalar

Tipolojik biçimlenme	Açıklama
Çıkmasız	Çıkma yapmayan, bina cephesiyle aynı hizada olan vitrinler
Vitrinsiz	Vitrin cephesi olmayan yapılar
Köşe Çıkma	Köşe binalarda iki cephede sokağa taşar
İkiz Çıkma	Girişin ortadan olduğu ve kapının iki tarafındaki bölümler dışa taşar
Orta Çıkma	Girişlerin kenarlardan olduğu ve ortada kalan bölüm dışa taşar
Tek/Yan Çıkma	Kapının sağında veya solunda kalan bölümler dışa taşar
Ön Yarım Çıkma	Kapının sağında veya solunda kalan bölümlerden bir tanesi sokağa taşar
İki Cephede Tek Çıkma	Köşe binalarda iki cepheden birinde sokağa taşar

Tablo 14. Boy uzunluğuna göre vitrin biçimlenmesi ve açıklamalar

Tipolojik biçimlenme	Açıklama
Yarım Boy	Zemin kotundan en az 50cm yükseklikten başlayan vitrinler
Ara Boy	Zemin kotu ile 50cm arasında bir yükseklikten başlayan vitrinler
Tam Boy	Zemin kotundan başlayan vitrinler
Kapı Pencere Duvar	Vitrin düzeni olmayan cepheler

Resim 14. Vitrin çıkma tipolojisi

Tablo 15. Düşeyde Vitrin Çıkma Biçimi ile yatayda Vitrin Cephe Biçimi dağılım tablosu

		Yarım Boy	Ara Boy	Tam Boy	Kapı Pencere Duvar	Yok	TOPLAM
Yok (Temel veya avlu)	Sayı	0	0	0	0	13	13
	Top. %'si	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	1,90%	1,90%
Çıkmasız	Sayı	69	162	121	0	0	352
	Top. %'si	10,07%	23,65%	17,66%	0,00%	0,00%	51,39%
Köşe Çıkma	Sayı	9	2	1	0	0	12
	Top. %'si	1,31%	0,29%	0,15%	0,00%	0,00%	1,75%
İki cephe Tek Çıkma	Sayı	12	2	2	0	0	16
	Top. %'si	1,75%	0,29%	0,29%	0,00%	0,00%	2,34%
Ön İkiz Çıkma	Sayı	8	6	7	0	0	21
	Top. %'si	1,17%	0,88%	1,02%	0,00%	0,00%	3,07%
Ön Orta Çıkma	Sayı	1	2	0	0	0	3
	Top. %'si	0,15%	0,29%	0,00%	0,00%	0,00%	0,44%
Ön Tek/Yan Çıkma	Sayı	101	33	48	0	0	182
	Top. %'si	14,74%	4,82%	7,01%	0,00%	0,00%	26,57%
Ön Yarım Çıkma	Sayı	9	1	10	0	0	20
	Top. %'si	1,31%	0,15%	1,46%	0,00%	0,00%	2,92%
Vitrinsiz	Sayı	2	0	0	64	0	66
	Top. %'si	0,29%	0,00%	0,00%	9,34%	0,00%	9,64%
TOPLAM	Sayı	211	208	189	64	13	685
	Top. %'si	30,80%	30,36%	27,59%	9,34%	1,90%	100%

Üst katlar çoğu zaman depo veya ofis olarak kullanılmaktadır. Bu katlar bilinçsiz ve kontrolsüz müdahalelerden daha çok etkilenmiştir. Bunun en önemli nedeni kepenklerin üst katı gizlemesi ve içeriden yapılan müdahalelerin denetimden daha kolay gizlenmesidir. Zemin + Asma katlı dükkânların bir bölümünde ise zemin katta yer tasarrufu sağlamak amacıyla üst kata ulaşım ya kapatılmış ya da çatı merdiveni yapılmıştır. Üst katların tipolojisi, yapı çıkma durumu ve pencere düzeni incelenerek oluşturulmuştur. Buna göre 404 dükkânın (%59) üst katında herhangi bir çıkma yapılmamıştır (**Tablo 16**). Dükkânların üst katlarında müdahaleleri gösteren başlıca yapı elemanı pencere olduğundan, üst kat pencere biçimlenmesinin tipolojisi de oluşturulmuştur (**Tablo 17**).

Tablo 16. Üst katlarda cephe biçimlenmesinin tipolojik dağılımı

	Dükkân Sayısı	Yüzdesi
<i>Yok</i> : Tek katlı dükkânlar ile temel veya avlu seviyesinde olanlar dâhil	200	29,20%
<i>Balkonlu</i> : Kapalı çıkma olmayıp balkon olan yapılar	14	2,04%
<i>Çıkmasız</i> : Çıkması olmayan yapılar	404	58,98%
<i>Ekleme Kat</i> : Özgün halinde kat olmadığı halde kat eklenen yapılar	2	0,29%
<i>İkiz Çıkma</i> : Cephenin ön yüzünde iki çıkma yapılan yapılar	2	0,29%
<i>Köşe Çıkma</i> : Binanın köşe olan iki kenarından çıkma yapılan yapılar	16	2,34%
<i>Orta Çıkma</i> : Cephenin ortasından çıkma yapılan yapılar	2	0,29%
<i>Tam Çıkma</i> : Cephenin ön yüzü boyunca çıkma yapılan yapılar	44	6,42%
<i>Teraslı</i> : Balkondan geniş çıkma yapılan yapılar	1	0,15%
TOPLAM	685	100%

Tablo 17. Üst kat pencere biçimlenme tipolojisi

	Dükkân Sayısı	Yüzdesi
<i>Yok:</i> Tek katlı dükkânlar ile temel veya avlu seviyesinde olanlar dâhil	200	29,20%
<i>Yıkılmış:</i> Yapı elemanlarının bir kısmı yerinde	1	0,15%
<i>Balkonlu Kapı Pencere:</i> Balkona açılan kapı pencere biçimlenmesi	16	2,34%
<i>Cephe Penceresi:</i> Cephe boyu pencere açıklığıdır	6	0,88%
<i>Dikdörtgen Pencere:</i> Düşey dikdörtgen forma sahip pencere açıklığıdır	284	41,46%
<i>Kemerli Pencere:</i> Üst kısmı kemer formuna sahip pencere açıklığıdır	19	2,77%
<i>Penceresiz:</i> Pencere yoktur	54	7,88%
<i>Kare Pencere:</i> Kareye yakın forma sahip pencere açıklıklarıdır	12	1,75%
<i>Küçük Pencere:</i> Eni veya boyu 100cm'yi geçmeyen ölçülere sahip pencere	37	5,40%
<i>Büyük Pencere:</i> Eni veya boyu 150cm aşan geniş açıklıklıdır	56	8,18%
TOPLAM	685	%100

ÇARŞI İLE İLGİLİ TESPİTLER VE KORUMA SORUNLARI (FINDINGS ON THE BAZAAR AND CONSERVATION ISSUES)

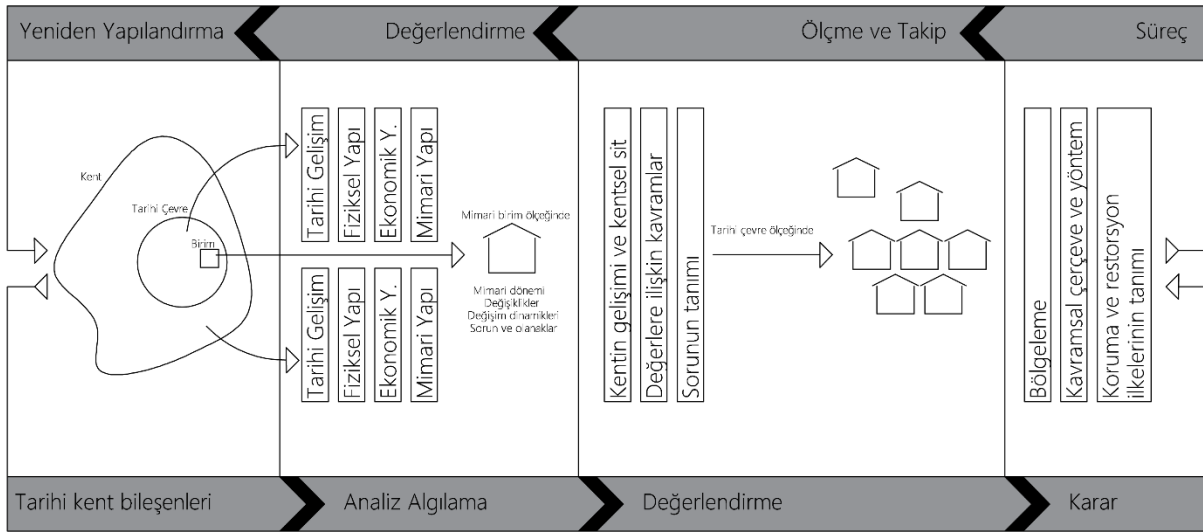
Üsküp şehrinin geçmişinde önemli bir yere sahip olan çarşısı, günümüzde de şehrin ticari, kültürel ve günlük yaşantısında tüm şehir ahali için önemli bir buluşma noktası ve ticari merkezdir. Mevcut haliyle tarihi ve kültürel değerlere olan Üsküp Çarşısı'nın sınırları içinde, cami ve kilise yapıları, Kurşunlu Han, Sulu Han, Kapan Han, Çifte Hamam gibi anıtsal yapılarla kent hafızasında canlı bir yerde durmakta, Arkeoloji ve Etnografya Müzesi, Türk Çocuk Tiyatrosu, Arnavut Tiyatrosu gibi çağdaş yapılar, Fatih Sultan Mehmet Köprüsü ile eski çarşı arasındaki bölgede bulunan Makedonya Filarmoni Orkestrası binası, Makedonya Opera ve Balesi binası, sanat galerisi olarak kullanılan Davut Paşa Hamamı, Büyük Tiyatro ve Yahudi Müzesi yapıları ile şehir hayatında canlı bir yerde durmaktadır.

Balkanlar gibi farklı tarihi bağlamlardan beslenen çok dinli, çok dilli, çok kültürlü bir coğrafyada koruma, restorasyon ve yeni yapı çalışmaları ile kimlik duygusunun kaybedilmemesi arasında çok hassas bir ilişki vardır. Nara Özgünlük Belgesi'nde "*somut olmayan uygulamalar da dâhil olmak üzere, miras değerini tanıyıp anlayarak yeniden inşaı gerçekleştirmenin önemine ek olarak, süreçte kapsayıcılığı sağlamak ve yerel yaşam kalitesini iyileştirmek için yerel toplulukların katılımının önemi*" vurgulanmaktadır (ICOMOS, 1994). Balkanlar'da son 200 yıldır yaşanan büyük savaşlar ve iç çatışmalar sadece şehirleri değiştirmekle ve önemli mimari miras örneklerinin kaybına neden olmakla kalmamış, yeniden inşa ve rehabilitasyon süreçleri de şehirlerin fiziki çevresini etkilemiştir. UNESCO'nun Dünya Mirası Sözleşmesinin Uygulanmasına Yönelik İşlevsel Kılavuzlarına (1980-2021) göre "*taribi çevrede yeniden inşa sadece istisnai durumlarda kabul edilebilir olduğu*" vurgulanmış, "*ancak geçmiş deneyimler, yeniden insanın savaş sonrası toparlanmada son derece önemli bir süreç olarak tekrar ele alınması gerektiği*" belirtilmiş ve "*farklı ülkelerdeki savaş sonrası yeniden yapılanma deneyimleri, yeni yapılaşma ihtiyacının ve sonuçlarının savaş sonrası dönemde nasıl anlaşılacağına dair anlayış farklılıklarının*" altı çizilmiştir (UNESCO, 2021).

Dünya, özellikle iki büyük dünya savaşı sonrasında yıkılan şehirlerin yeniden inşaları için uzun bir süreçten geçmiştir. Balkanlar'da bu durum çok daha eskiye gitmektedir. Banya Luka, Yenişehir (Larissa), Niş, Belgrad, Şabac, Uzice (Öziçe), Osijek gibi doğrudan Üsküp modeli ile kurulan

şehirlere geçmişe ait birkaç anıtsal eser dışında hiçbir iz kalmamıştır. Üsküp de bu yıkımdan büyük ölçüde etkilenmiş olsa da, ayrıca deprem vb. afetler gibi farklı nedenlerden ötürü zarar görmüş ve tarihi ve mimari mirasının bir kısmını günümüze taşıyabilmiştir. Savaşlar ve afetler nedeniyle zarar gören eski yapıları çevrelerin yeniden yapımlarına ilişkin edinilen deneyimler, yeniden inşanın sadece profesyonel uygulamalarla uğraşan kişiler (mühendisler ve politikacılar, vb.) için önemli bir mesele olmadığını, daha ziyade daha geniş bir toplum iradesi ve yeniden inşa edilen yerlerin kabulü meselesi olduğu daha net bir şekilde anlaşılmıştır. Sosyal bağlam, savaş sonrası toparlanmanın bir parçası olarak toplumları yeniden inşa sürecinde aktif rol almaya teşvik etmede önemlidir.

II. Dünya Savaşı sonrasında koruma ile ilgili alınan bütün kararlar Feilden ve Jokilehto'nun ifadesiyle "yapının duygusal, kültürel ve kullanım değerini saklamakla görevli, bozulmayı önleyen müdahale araçlarının geniş kapsamlı düzenlemelerini" içermektedir (Feilden & Jokilehto, 1993; Jokilehto, 2011). Tarihi çevrelerde koruma çalışmaları, Asatekin (1994) ve Yıldız ve Asatekin (2016)'in belirttiği şekilde, çevre ölçeğinden tek yapı ölçeğine, tek yapı ölçeğinden çevre ölçeğine kapsamlı analiz–algılama, değerlendirme ve karar–öneri aşamalarını gerektirir. Bunun yanında bu karar alma sürecinden sonra ölçme ve takip, değerlendirme ve buna göre şekillenen tehditler ve fırsatlar sürekli takip edilmelidir. Süreç dönüşümlü beslemelerle kurgulanarak bölge için alınan koruma ve kalkınma kararları sürekli güncellenmelidir (**Resim 15**).

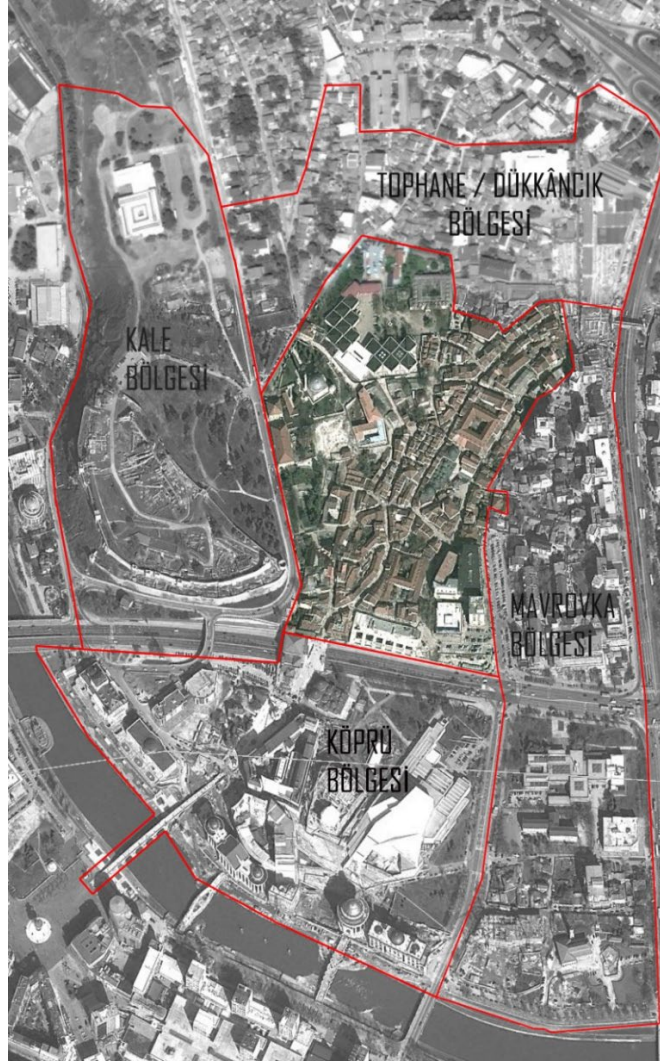

Resim 1. Tarihi çevrede koruma çalışmaları için önerilen planlama döngüsü

Çarşının Çevre Ölçeğinde Koruma Sorunları (Environmental Conservation Problems of the Bazaar)

Yugoslavya'nın dağılmasından sonra, Üsküp ile ilgili ortak koruma kararları ancak 2007 yılında alınabilmiştir. Buna göre kültürel anıtları korumaya yönelik Ulusal Enstitü - Cumhuriyet Kültürel Anıtları Koruma Enstitüsü'nün (NI-RZZSK: National Institution - Republic Institute for the Protection of Cultural Monuments) yaptığı çalışmalar neticesinde bir Çarşı Koruma Alanı belirlenmiş ve bu alanın etrafı dört tampon bölge ile çevrelenmiştir (**Resim 16**). Bu kararlar

günümüzde de geçerliliğini korusa da özellikle tampon bölge olarak belirlenen alanlarda büyük ölçüde uygulanamadığı görülmüştür.

Resim 2. Çarşı Koruma Alanı sınırları ve dört tampon bölge

Çarşının batısında yer alan Kale bölgesi şehir parkı olarak kullanılmaktadır. Çarşının kuzeyinde bulunan Tophane ve Dükkâncık bölgelerinde çarpık yapılaşma yoğun olarak görülmektedir. Ayrıca çarşığı çevreleyen yüksek hızda trafiğe sahip bulvarlar, çarşı ve konut bölgeleri arasında kopukluk oluşturmuş, aradaki organik dokuyu yok etmiştir. 1970 Planı'nda, Çarşı Koruma Alanı içinde olan bu bölüm korunamamış ve bugün koruma alanı dışında kalmıştır. Bu bölgede 1970 Planı'nda da öngörüldüğü üzere çarşının kuzeyinde olması gereken kentsel boşluğun, kalıcı bir pazara (Bit Pazarı) dönüştürülmesi, çarşıdaki nitelikli ticareti olumsuz etkilemektedir. Çarşı içinde de en fazla niteliksiz müdahale bu bölgeye komşu çeper boyunca gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu bölge hem sosyal, hem yapısal çevre etkileri açısından çarşı için en büyük tehdidi oluşturmaktadır.

Çarşının doğusu boyunca uzanan Mavrovka Bölgesi ise, Sultan Murat ve İsa Bey camileri arasından geçen ve çarşının Belgrad'a devam eden aksını kesintiye uğratmıştır. Bu aksı dikine kesen eski Mahmut Şevket Paşa Caddesi'nin genişletilerek bulvara dönüştürülmesi ve konut bölgesine bir

köprü ile bağlanması düzensiz araç ve yaya trafiğinin oluşmasına neden olmuştur. Bu bölgedeki geleneksel ticaret mekânları, çağdaş ticaret mekânları, İsa Bey Camii, Sultan Murad Camii, Saat Kulesi ve brütalist mimari tarzda yapılmış fakülteler ile oluşturulacak organik bağ, çarşının doğu bölgesinin sahip olduğu büyük bir potansiyel olarak değerlendirilmiştir.

Çarşının güneyi, Fatih Sultan Mehmet Köprüsü ile olan bağlantı nedeniyle şehirden beslenen en önemli alandır. 1970 Planı'ndaki ulaşım kararlarına uygun olarak çarşının güneyinde geniş bir bulvar açılmıştır. Köprü ile çarşının bu iki bölgesi arasında ortaya çıkan alanda bir meydan ile kültürel ve sanatsal faaliyetlerin gerçekleştirileceği binalar yapılmıştır. Ancak çarşı aksının korunması için, bulvar 30 m boyunca doğal toprak kotunun altından geçirilmiştir. Dolayısıyla çarşı ile köprü bölgesinin doğal zemin kotundaki bağlantısı korunmuştur. Ancak bu bölge günümüzde yukarıda bahsedilen kimlik çatışmalarının kesişim alanı olmuştur ve bilinçli olarak yapılan olumsuz müdahalelerle büyük tehdit altındadır. Zemini çarşıdaki dükkânların çatı seviyesinden geçen ve çarşıdaki çoğu yapıdan yüksek olan bulvarın üzerine yapılan yeni meydan, çarşayı tümünden görünmez hale getirdiği gibi, çarşının mikro iklimasını olumsuz etkilemiştir. Bunun yanında, meydanların ortak yaşam alanı olma anlayışından kopartılıp, tarihi bağlamdan kopuk heykellerle kimlik gösterişinin sahnelendiği alanlara dönüştürülmesi ve Vardar Nehri içinde yapılan beton gemiler ile çarşıya denk gelen nehir kıyısında yapılan işlevsiz binalar, çarşayı perdeleyen, gelişimini engelleyen müdahaleler olarak değerlendirilmiştir. Son olarak, çarşı çevresinde otopark olarak değerlendirilebilecek birçok alan olmasına rağmen, otopark sorunu çarşının şehir içinde uğrak bir mekân olmasını engellemektedir.

Yapı Ölçeğinde Dükkânların Durum Tespiti (Condition Assessment of Shop Buildings)

Çarşayı oluşturan dükkân birimlerinin biçimlenmesi, işlevlerine ve buna bağlı olarak değişen fiziki ihtiyaçlar, ticari ürünlere göre güncellenmektedir. Bu süreçte denetimsizlik ve yönetmeliklerin yetersiz oluşu, 5 ilâ 20m² arasında değişen büyüklüklere sahip dükkânların, 6267, 6268, 6269, 6270, 6271, 6272 ve 6273 parsellerde yapıldığı gibi tevhidle (parsellerin birleştirilmesiyle) ya da 6282 parselde olduğu gibi ifrazla (parselin bölünmesiyle) yerlerine inşa edilen binalar çarşının özgün dokusunu yok etmektedir. Bunun yanında çarşıya bakan tampon bölgelerde de çarşının dokusunu dikkate almayan devasa binalar yapısal anlamda geleneksel çarşı içinde en büyük tehdidi oluşturmaktadır.

Geleneksel vitrinler ahşaptan çerçeve ve genelde parçalı camlardan yapılmıştır (**Resim 17**). Güvenlik kaygısıyla dükkân önlerine ve vitrin üstlerine yapılan rulo kepenkler, çarşının mekân kalitesini düşürmekte ve güvensizlik hissi doğurmaktadır. Çarşı içinde bozulan mikro klima biçimsiz ve çok sayıda farklı saçak modelinin yapılmasına neden olmuştur.

Resim 3. Geleneksel vitrin örnekleri, 1965 (Gradski Zavod Za Zaštita Na Spomenicite)

Günümüzdeki planlama ile 1970 yılında yapılan planlama çalışması karşılaştırıldığında, Bedestenin etrafında yer alan kuyumcu dükkânlarının oluşturduğu doku, zaman içinde kebabçı, çaycı gibi dükkânlar lehine değişmiştir. Çarşıda zanaat yapılan işyeri sayısı bugün 216'dır. Bunların 112'si çoğu eski altın ustalarının açmış olduğu kuyumcu dükkânlarıdır.

Sobacılar çarşısında 100 yıldır aynı aile tarafından işletilen tek sobacı dükkânı günümüze ulaşmıştır. Yeme içme için belirlenen mekânlar büyük ölçüde yerlerini korumuştur. Hatıra eşya dükkânları için belirlenen bölgede ise bazı yapılar yeme içme mekânlarına dönüşmüştür. Buna karşılık bazı hatıra dükkânları çarşının farklı yerlerine dağılmıştır. Yorgancılar çarşısı sosyal ve fiziki yönden çarşı içinde en özgün bölge olarak öne çıkmaktadır. Yorgancılar çarşısında 100 yıldan fazla aynı gelenekle devam eden birkaç dükkân bulunmaktadır. En fazla kayıp ise haritada zanaatçılar diye işaretlenen çarşının kuzeyindeki bölgede gerçekleşmiştir. Sosyal ve fiziki olarak en çok kaybın yaşandığı bu alanda, beşinci nesil tarafından işletilen demirci dükkânı özgün niteliklerini korumaktadır. Kazancıların bulunduğu bölge ise günümüzde eğlence alanlarının yoğunlaştığı bir yere dönüşmüştür. Çarşıda 1954 yılında ilk kebabçı dükkânının açılmasıyla, tatlıcı mekânları dışında gastronomi faaliyeti veren yerler hizmete başlamıştır. Bugün ise 88 dükkâna yayılmıştır.

Yapı Ölçeğinde Koruma Sorunları (Conservation Problems of Shop Buildings)

Dükkânlar hacim olarak özgünlüğünü korusa da denetimsizlik sonucu yapı malzemesi olarak betonarme kullanımının artması, fiziki özgünlük açısından tehdit oluşturmaktadır. Küçük parsellerin birleştirilerek büyük ve çok katlı betonarme yapılar inşa edilmesi geri dönülmez kayıpların yaşanmasına neden olmaktadır. Diğer taraftan yetersiz yönetmelikler ve standarda bağlanmayan uygulama ölçütleri, dükkânların, özgün nitelikler dikkate alınmadan dükkân sahibinin isteğine göre şekillenmesine neden olmaktadır. Çarşı içinde bazı olumlu örnekler olsa da yaygın olarak geniş cam kullanma arzusu doğrama malzemesi olarak alüminyum ve PVC kullanımını arttırmaktadır. Bu tip bilinçsiz müdahaleler ve değişiklikler çarşının fiziksel niteliklerine zarar verse de geri döndürülebilir müdahaleler olarak değerlendirilmiştir.

Çarşı ile ilgili hazırlanan yapı nitelik paftasında (Resim 9) belirtilen özgün yapılar, farklı dönemlere ait olsalar bile sahip oldukları özgün biçim, form ve malzeme özellikleri ile çarşıya değer katan ve

çarşının tarihi dokusu için referans alınabilecek yapılardır. Bu yapıların içinde niteliksiz müdahaleye maruz kalanlar olduğu gibi az müdahale edilmiş olanlar da vardır (**Resim 18**).

Resim 4: Az müdahale edilmiş özgün dükkânlar

Uyumlu yapılar, bulunduğu yapı dizisinde hacim ve biçim olarak özgün yapılara benzer veya kendi özgün dilini oluşturmuştur. Tek yapı ölçeğinde zengin mimari özellikler göstermeseler de çarşının dokusuna ve kimliğine uygun yapılardır. Bu yapıların ön cephe ve vitrin biçimlenmesi gözden geçirilip malzeme kalitesi artırılmalı ve nitelikli bakımı yapılmalıdır (**Resim 19**). Uyumsuz olarak nitelendirilen yapılar, hacim olarak genel dokuyla uyumlu olsa da yapı malzemesi ve cephe biçimlenmesi açısından ciddi farklılıklar gösteren yapılardır. Bu yapıların, yapı malzemeleri tekrar ele alınmalı, mümkün olanlar kâgır veya ahşap malzeme ile yeniden inşa edilmelidir. Bu tipteki dükkânların vitrinlerinde alüminyum doğrama malzemesi, ahşap doğramalarla değiştirilmelidir. Vitrinler geniş ve büyük cam yerine parçalı cam vitrin biçimlenmesine göre yeniden tasarlanmalıdır (**Resim 20**). Aykırı yapılar ise çarşının yüzyıllara dayanan kimliğini yok eden, niteliğini düşüren ve burayı bir çöküntü alanına dönüştüren yapılardır. Bu yapıların dönüştürülmesi mümkün olmadığından yıkılmalıdır. Yerlerine çarşı dokusuna uygun hacim ve biçimlenmeye sahip yapılar yapılmalı veya bu alanlar çarşının ihtiyacına cevap verecek alanlara dönüştürülmelidir (**Resim 21**).

Resim 5. Çarşının dokusuna uyumlu dükkânlar

Resim 6. Aşırı müdahale edilmiş uyumsuz dükkânlar

Resim 7. Çarşının dokusuna aykırı dükkânlar

DEĞERLENDİRME (EVALUATION)

14. yüzyılda, Balkanlar coğrafyasındaki egemenlik sınırlarını genişleten Osmanlı Devleti, kendi kültür birikimiyle şehirler imar etmiştir. Balkanlar'daki Osmanlı egemenliğine giren şehirlerin sosyal yapısı ahilik kurumunun desteğiyle gerçekleştirilen iskân politikalarıyla desteklenmiş, fiziki yapısı ise tesis edilen vakıflar aracılığıyla şekillenmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı izleri barındıran Üsküp şehrinin tarihi çarşısı da güncel ticaret baskıya rağmen, kendine has bir kültür ortamıyla kültürel ve ahlaki niteliklerini büyük oranda korumakta ve yaşatmaktadır. Üsküp Türk Çarşısı'nın sosyal ve fiziki dokusunun korunması ve sürekliliğinin sağlanması yerel ve evrensel ölçekte bir kültürel ve tarihi sorumluluktur. Çarşının hızla dönüşen sosyal ve fiziksel yapısı için gerekli tedbirler alınmazsa, asırlar boyunca oluşmuş özgün değerler topluluğu önemli bir tehlike altındadır.

Yugoslavya'nın dağılması sonrasında kurulan devletlerde, dini ve etnik olarak farklı kültürlerin asırlar boyunca oluşturduğu birikime dayalı geçmişini almama ve hâkim etnik ve dini kültürü öne çıkarma girişimleri, sadece fiziki yapıya değil, özgün sosyal dokuya da ciddi zararlar vermektedir. Bu bakımdan Üsküp'te de Osmanlı izlerinin hak ettiği değeri görmediği ve korunmasına yönelik adımların yetersiz kaldığı gözlenmektedir. Buna rağmen, özellikle Üsküp ve Saraybosna çarşılarında gözlemlenen yerleşik kültürel değerler ve alışkanlıklar sayesinde geçmişten gelen kültürel yapının devam ettirilmesine yönelik bilinç halen korunmaktadır. Üsküp Türk Çarşısı'nın en önemli kültürel zenginliği olan kozmopolit yapısı bugün de devam etmektedir. Farklı etnik kökenlere sahip, farklı dinlere mensup ve farklı dilleri konuşan insanlar, ahilikten gelen ticari ahlâk ve saygı bilinciyle bir

arada yaşamaktadır. Bugün dahi çarşıda, Türk, Arnavut, Makedon, Sırp ve Bulgarların yanı sıra Yahudi, Ermeni ve Yunan (Egeli) esnaf bulunmaktadır. Buna karşılık Taş Köprü'nün karşı tarafında sosyal açıdan bu heterojen dağılım görülmemektedir. Çarşının sosyal dokusunda gelenek olarak yaşatılan ahilik kültürü, farklı kimlikleri, ahlaki erdem ve ortak faydalar temelinde buluşturarak, çarşı içinde bütüncül bir toplumsal anlayış inşa edilmesini sağlamıştır. Hatta Osmanlı sonrası Üsküp'te oluşturulan yeni ticaret merkezlerinde görülmeyen bu kültürel süreklilik eski çarşının "Türk Çarşısı" olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Bu çalışmada da çarşı için kullanılan Türk ifadesi çarşı esnafının demografik yapısı ile ilgili olmayıp, mekân kurgusunun Türkler tarafından yapıldığını vurgulamaktadır.

1963'te yerle bir olan Üsküp'ün son yüzyıldaki en büyük şansı koruma olgusunun uluslararası düzeyde olgunluğa eriştiği bir dönemde, Japon mimar Kenzo Tange etkisinde planlanmış olmasıdır. Evrensel değerlerin üstünde içsel bir kavramla korumayı ifade eden anlayışın devam etmesi ve toplumda yaygınlaşması, planlamada kültürel ve mimari değerleri korumayı dikkate alan önemli bir referans oluşturmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER (CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS)

Yapılan inceleme ve araştırmalar neticesinde, Üsküp Türk Çarşısı için yapılacak imar planı bir bütün olarak ele alınmalı ve Üsküp'ün çağdaş dokusuyla arasındaki ilişki ve çözümlerin birbirini tamamlayıcı olması sağlanmalıdır. Şehir dokusunda Kale ve Çarşının yanı sıra diğer anıtsal yapıların tüm unsurlarıyla Üsküp şehrine kimlik ve zenginlik kattığı unutulmamalıdır. Bunun için planlamada çevre ölçeğinden tek yapı hatta mimari eleman ölçeğine inen 1/500, 1/200, 1/100, 1/50 ve daha küçük ölçeklerde (1/20, 1/5, 1/1) kayıtlar oluşturulmalıdır. Bunun yanında koruma kararları, koruma ve planlama konusunda eğitilmiş; mimar, şehirci, arkeolog, sanat tarihçi, peyzaj mimarı, iktisatçı, hukukçu ve diğer ilgili alanlardaki uzmanlar ile esnaf temsilcilerinden oluşan ekip tarafından hazırlanmalıdır.

Çevre Ölçeğinde Öneriler (Recommendations at the Environmental Scale)

- Çevre ölçeğinde koruma kararları alınmadan önce kentte ayrıntılı bir incelemeyle envanter çalışması yapılmalı, ayakta olan ve olmayan nitelikli yapılar kayıt altına alınmalıdır. Ayrıca koruma ile ilgili yapılacak çalışmalarda; yakın çevrede arkeolojik kazılar yaygınlaştırılmalı, uygun koruma yöntemleriyle kent hafızasına kazandırılmalıdır.
- Yeni yapıların inşa edileceği alanlar çarşı çeperi ve tampon bölge dışında yapılmalıdır. Üsküp'te yetersiz olan konaklama yapısı, çarşının batı çeperini oluşturan eski Mahmut Paşa (yeni K.P. Misirkov) Caddesi üzerindeki binalar dönüştürülerek veya yenilenecek sağlanmalıdır.
- Çarşının kuzeyindeki Tophane bölgesinde, 1970 Planında öngörüldüğü gibi çağdaş bir sosyo-kültürel alan oluşturulmalıdır. Bit Pazarı'nın bulunduğu alan tümüyle meydana dönüştürülmelidir. Bit Pazarı'nın işlevi haftanın belli bir gününde Kale bölgesinde bir şehir etkinliği olarak ele alınabilir.

- Çarşmayı güneyden çevreleyen Vardar Nehri yatağında yapılan gemi tipinde binalar ile çarşmayı perdeleyen binalar yıkılmalıdır. Meydanların farklı kimlik ve kültürlerin bir karşılaşma alanı olduğu bilinciyle tarihi bağlamdan kopuk gösteriş araçlarına dönüştürülen simge yapılara yer verilmemelidir. Bu bölgedeki, çarşıdaki yapıların çatı seviyesinde yer alan Yeni Meydan'ın eski dokuyu ezdiği için kaldırılması önerilmektedir. Bu durum Üsküp'ün modern ve brütalist kimliğinin tekrar kazanılması için yapılacak yıkım faaliyetlerine dahil edilmelidir.
- Çarşı içinde kötü koku ve duman oluşmasına neden olan niteliksiz yeme içme mekânlarına müsaade edilmemelidir. Yeme içme mekânları için başta en fazla olabilecek dükkân sayısı olmak üzere belli standartlar getirilmelidir. Çarşıdaki dükkânların vakıflara akarat olarak yapıldığı düşünüldüğünde, zaman içinde çarşı içindeki vakıf eserlerini kullanan farklı kurum ve kuruluşlardan sağlanacak fon ile çarşı genelinde günün belli saatlerinde bedava yemek dağıtılmalıdır. Böylece Üsküp Türk Çarşısı'nın çekirdeğini oluşturan zaviyeli camilerin özgün işlevlerinden biri çarşıya yeniden kazandırılmış olur.
- Çarşı içinde tarihi sürekliliğe sahip sokak adları kesinlikle değiştirilmemelidir. Bu sokak adları özellikle vurgulanmalıdır. Bu konuda 2022 yılında Kapalı Çarşı (Pokrijena Çarşıja) Sokağının günümüz koşullarına uygun olarak üzerinin tentelerle örtülmesi bu konuda çarşı esnafının taleplerinin, ulusal ölçekte karşılık bulmaya başladığının göstergesidir.
- Geçmişten günümüze sel ve aşırı yağışlara karşı sağlam bir altyapısı olan çarşının bu özelliğinin korunması ve internet gibi yeni altyapı hizmetlerinin çarşının bütününde yaygınlaştırılması sağlanmalıdır.

Yapı Ölçeğinde Öneriler (Recommendations at the Building Scale)

- Çağdaş koruma yaklaşımları, tarihi yapıları, ilk yapımından günümüze gelene kadar üzerlerinde oluşan dönem izleriyle birlikte birer tarihsel belge olarak kabul etmektedir. Taşınmaz kültür varlıklarının korunmasında en önemli sorunu, yapılacak müdahalenin niteliği oluşturmaktadır. Her yapının kendine özgü sorunları olduğu için tüm yapıları kapsayacak ve müdahale biçimini belirleyecek genel sınıflandırmalardan kaçınılmalıdır.
- Çarşıda yer alan dükkânların her birinin sorunları ve nedenleri komşu yapıları ile birlikte belgelenmeli, uygun koruma kararlarını içeren onarım projeleri hazırlanmalıdır. Hazırlanan bu projeler uzman kişiler tarafından uygulanmalı ve denetlenmelidir.
- Dükkânların konfor koşulları ve kullanım alanlarının veriminin artırılması sağlanmalıdır. Bunun için her dükkâna özel merdiven tasarımlarıyla bodrum ve üst katların daha verimli kullanılmasına özen gösterilmelidir. Bu tip yatırımlar teşvik edilmelidir.
- Çarşı içinde tescillenen parsellere kesinlikle müdahale edilmemeli, hangi nedenle olursa olsun, parselleri birleştirerek ya da parsel bölünerek bir yapılaşmaya izin verilmemelidir.
- Her yapı bulunduğu yapı dizisi esas alınarak değerlendirilmelidir. **Resim 7**'de belirtilen yapı nitelik paftasında “Özgün” olarak belirtilen yapılar için detaylı restitüsyon analizi yapıp

restorasyon projeleri hazırlanmalıdır. Böylece çarşıdaki dükkânların kaydı oluşturulmalıdır. Çarşı ile ilgili yapılacak bütün çalışmaların, bu çalışma ile uyumlu kurgulanması önerilmektedir.

- Aynı paftada “*Uyumlu*” olarak belirtilen, tek yapı ölçeğinde özgün ve zengin mimari özellikler göstermese de çarşının dokusuna ve kimliğine uygun yapıların, ön cephe ve vitrin biçimlenmesi gözden geçirilip malzeme kalitesi artırılmalı, geniş bir zaman zarfında yapılacak müdahalelerle özgün yapı niteliği kazandırılmalıdır.
- Diğer taraftan “*Uyumsuz*” olarak belirtilen yapılar, malzeme yönünden tekrar ele alınmalı, mümkün olanlar kâgir veya ahşap malzeme ile yeniden inşa edilmelidir. Bu tipteki dükkânların vitrinlerinde alüminyum doğrama malzemesi, ahşap doğramalarla değiştirilmelidir. Vitrinler geniş ve büyük cam yerine parçalı cam vitrin biçimlenmesine göre yeniden tasarlanmalıdır. “*Aykırı Yapı Tipi*” olarak belirlenen yapılar kamulaştırılarak yıkılmalı, yerinde çarşının niteliğini arttıracak çarşının dokusuyla uyumlu, çağdaş detaylarla zenginleştirilen yeni yapılar yapılmalıdır.
- Vitrinler konusunda cam ve çerçeve büyüklüğü için alt ve üst sınırlar belirlenmelidir. Keyfi uygulamalara izin verilmemesi gibi monotonluk ve kopyalamadan kaçınılmalıdır. Bunun için vitrinlerde yaratıcılığa izin verilen yaklaşımlara yer verilmelidir.

Sosyal ve Ekonomik Ölçekte Öneriler (Recommendations on Social and Economic Scale)

- Çarşıdaki dükkânlarda üretilen ürünlerin vergilendirilmesi, nitelikli ürün üreten dükkânların enerji harcamaları, donanımlarının yenilenmesi ve pazar bulma hususlarında destek sunulmalıdır.
- Çarşının genel imar planının yanı sıra zanaat gruplarının ihtiyaçları belirlenip daha dar anlamda bölgesel detaylı planlar hazırlanarak aynı esnaf gruplarının bir arada olduğu çarşılar oluşturulmalıdır.
- Makedonya genelini kapsayan Esnaf ve Zanaatkarlar Odası, çarşı için özel bir birlik oluşturup, çarşı esnafını, haksız ve dengesiz rekabet anlayışından korumalıdır. Zanaatın niteliğinin artırılmasına yönelik çeşitli programlar hazırlanmalıdır.
- Çarşı içinde ulusal ve uluslararası araştırma enstitülerinin çalışma birimlerinin oluşturacağı mekânlar kazandırılmalıdır. Yakın zaman önce ICOMOS’un çarşı içinde bir ofis açması bu farkındalığın bir göstergesi olarak kabul edilmiştir.
- Tuğla, ahşap ve demir işçiliği gibi çarşının yenilenmesinde sürekli ihtiyaç olan mesleklere özel eğitim verilmeli, bunların yanında diğer küçük sanat ve zanaat faaliyetleri özellikle desteklenmelidir. Yeme içme, eğlence ve büyük ticari mekânların faaliyetleri sınırlandırılmalıdır.

Son olarak geleneksel Türk çarşılarının toplumun her kesiminden insana hizmet amacı taşıyan vakıflar yoluyla inşa edildiği hiçbir zaman unutulmamalıdır. Osmanlı sonrası yaşanan süreç sonucunda bazı hukuki yükümlülükler ortadan kalksa da çarşıdaki han, hamam ve müze yapılarını işleten kurumlar, sürdürülebilir kalkınma ilkeleri kapsamında sorumluluk üstlenmelidir. Bunun yanında yerinde sıkı denetim ve standardizasyon sağlanması açısından Çayır Belediyesi, Üsküp Şehir

Belediyesi, İslam Birliđi, ilgili bakanlıklar ile Esnaf Odası arasında belirlenen koruma hedefleri için ortaklıklar kurulması, çarşının özgün dokusunun korunmasında en kritik noktadır. Bunların dışında çarşı içinde kaybolmaya yüz tutmuş mesleklerin sürekliliğinin sağlanması ve yaşatılması için esnafa destek olunmalıdır. Bu zanaatkârların bölgeyi terk etmemesi için bağımsız çalışma alanlarının oluşturulması ve geniş pazara ulaşılması sağlanmalıdır. Çarşı kültürünü oluşturan ahilik geleneğinin yaşatılması, esnafın ticari ve mesleki ahlâk temelli birlikteliğinin sağlanması ve bölge halkının farklılığı öven, saygı temelli bir anlayışla bilinçlendirilmesi gerekmektedir. Geleneksel zanaatlar ve çarşı kültürü konusunda ulusal ve uluslararası farkındalık oluşturmak amacıyla çalıştay, sempozyum, panel, toplantı gibi aktiviteler arttırılmalıdır. Bu konularla ilgili çalışma yapacak sivil toplum örgütlerine destek olunmalıdır.

Conflict of Interest Statement | Çıkar Çatışması Beyanı

Araştırmanın yürütülmesi ve/veya makalenin hazırlanması hususunda herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

There is no conflict of interest for conducting the research and/ or for the preparation of the article.

Financial Statement | Finansman Beyanı

Bu araştırmanın yürütülmesi ve/veya makalenin hazırlanması için herhangi bir mali destek alınmamıştır.

No financial support has been received for conducting the research and/ or for the preparation of the article.

Ethical Statement | Etik Beyanı

Araştırma etik standartlara uygun olarak yapılmıştır.

All procedures followed were in accordance with the ethical standards.

Copyright Statement for Intellectual and Artistic Works | Fikir ve Sanat Eserleri Hakkında Telif Hakkı Beyanı

Makalede kullanılan fikir ve sanat eserleri (şekil, fotoğraf, grafik vb.) için telif hakları düzenlemelerine uyulmuştur.

In the article, copyright regulations have been complied with for intellectual and artistic works (figures, photographs, graphics, etc.).

Author Contribution Statement | Yazar Katkı Beyanı

Please identify the type of contributions for each author as a statement. The contributions table identifies the type of contributions, which have been identified by the authors previously on the Publication Consent and Copyright Transfer Form.

A. Fikir / Idea, Concept	B. Çalışma Tasarısı, Yöntemi / Study Design, Methodology	C. Literatür Taraması / Literature Review
D. Danışmanlık / Supervision	E. Malzeme, Kaynak Sağlama / Material, Resource Supply	F. Veri Toplama, İşleme / Data Collection, Processing
G. Analiz, Yorum / Analyses, Interpretation	H. Metin Yazma / Writing Text	I. Eleştirel İnceleme / Critical Review

AUTHOR 1: A/C/E/F/G/H/I

AUTHOR 2: B/D

REFERANSLAR (REFERENCES)

- Acar, G. (2000). *Tanzimat Dönemi Fikir ve Düşünce Hayatının Mimarî Alana Yansıması*. İstanbul: MSGSÜ Sos. Bil. Enst. (Doktora Tezi).
- Aleksova, B., İvankoviç, M., & Miloeviç, M. (1978). Јелен-Капан Џамија: Прелиминарен Извештај (Yelen-Kapan Džamiја: Preliminarni Izveštaj). *Zbornik*, (VII–IX), 161–165.
- Arsovski, T. (1970). *Stara Skopska Çarşıja*. Skopje: Ministerstvo za Kultura.
- Asatekin, G. (1994). *The Role of the Inhabitant in Conservation a Proposals for the Evaluation of Traditional Residential Architecture in Anatolia*. Ankara: ODTÜ Fen Bil. Enst. (Doktora Tezi).
- Asım, S. (2004). *Üsküp Tarihi ve Civarı*. İstanbul: Rumeli Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Barakat, S. (2005). Postwar reconstruction and the recovery of cultural heritage. *ICCROM Conservation Studies* (6), 26–39. Rome: ICCROM.
- BBC. (1963). On This Day (26.July.1963). Retrieved from <http://news.bbc.co.uk>
- Bektaş, G. (2020). Bir Rumeli Kentinin Modernleşmesi: Üsküp 1839-1912. *METU JFA*, 37(1), 169–198.
- Belge: BOA, TFR I.A, No:39/1, Rumi 4 Ağustos 1324/Miladi 17 Ağustos 1908 tarihli Rumeli Vilayeti Müfettişliğine çekilen telgraf kaydı
- Belge: Makedonya Devlet Arşivi, Vakıfname No:17, YB-021-VKF-0017-19-24, Hicri 1 Safer 874 / Miladi 10 Ağustos 1469
- Bojanić, D. (1953). Podaci O Skoplju Iz 951 (1544) Godine. *Prilozi*, (Za Orćjentalnu Filologiju I Istoriju Jugoslovenskih Naroda Pod Turskom Vladavinom), 607–619.
- Cezar, M. (1985). *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*. İstanbul: MEB.
- Council of Europe (CoE, 1969). *European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage*. London, 6 June 1969. Ret. from <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/0900001680072318>.
- Curcic, S. (2010). *Architecture in the Balkans*. Princeton: Princeton University.
- Dede, M. (2015). *Üsküp Vakıfları*. Ankara: Gazi Üni. Sos. Bil. Enst. (Doktora Tezi).
- Engin, V. (1993). *Rumeli Demiryolları*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Ergenç, Ö. (1982). Mimar Sinan'ın Yaşadığı Dönemdeki Osmanlı Türk Kenti Hakkında. *Mimarlık*, 20(179–180), 22–24.
- Faroqi, S. (2000). *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. Ankara: Tarih Vakfı.
- Feilden, B. M., & Jokilehto, J. (1993). *Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites*. Rome: ICCROM.
- Göçer, O. (1984). *Şehirlerde Ticaret Alanları*. İstanbul: İTÜ.

- Ibrahimgil, A., & Kudumoviç, L. (2022). Architectural Distinctiveness of the 15th Century Ottoman Tombs in Skopje: Learning from the Recent Archeological Excavation. *ICONARP International Journal of Architecture and Planning*, 10(1), 221-243.
- ICOMOS (1994). “*The Nara Document on Authenticity*”. Nara, Japonya, 1-6 Kasım 1994. Retrieved from http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_en0756809001536913861.pdf
- İnalçık, H. (2002). *Osmanlı Taribinde Dönemler*. (Ed. Halil İnalçık, Günsel Renda). Osmanlı Uygarlığı, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Jokilehto, J. (2011). World heritage: Observations on decisions related to cultural heritage. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 1(1), 61–74.
- Kallek C. (1992). Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı.
- Kallek C. (1997). Asr-ı Saâdet’te Yönetim-Piyasa İlişkisi, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kudumoviç, L. (2020). The experience of post-war reconstruction: the case of built heritage in Bosnia. *Open House International*, 45 (3), 231-248.
- Kumbaracı-Bogojeviç, L. (1996). Податоци За Бурмали Џамија Во Скопјеж Со Посебен Осврт На Натписната Плочаж Столбовите, Капителите и Базисте (Podatoci Za Burmali Džamija Vo Skopjež So Poseben Osvrt Na Natpisanata Pločaj Stolbovite, Kapitelite i Baziste). *Zbornik*, 2, 129–137.
- Kumbaracı-Bogojeviç, L. (2011). *Üsküpp’te Osmanlı Mimari Eserleri*. İstanbul: ENKA.
- Kunter, H. B. (1938). Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd. *Vakıflar Dergisi*, 1, 103–129.
- Lap, L. (1976). Skopje After The Earthquake of 1963. *Aarp 9 - Art and Archaeology Papers*, (102), 82–86.
- Petrovski, J. T. (2004). Damaging Effects of July 26, 1963 Skopje Earthquake. *Middle East Seismological Forum, Cyber Journal of Geoscience*, 2, 1-16. Retrieved from <https://www.researchgate.net>
- Pringle, R. W. (2018, April 9). Balkanization. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/Balkanization>
- Rabah, S. (2002). Introduction to the Islamic City. (Ed. S. Al-Hassani), Manchester: Foundation for Science Technology and Civilisation (FSTC) Pub ID:4012, 1–9.. Retrived from muslimheritage.com
- Rabah, S. (2002). *Intoduction to the Islamic City*. (Ed. S. Al-Hassani), Manchester: Foundation for Science Technology and Civilisation (FSTC) Pub ID:4012, 1–9. Retrived from muslimheritage.com
- Reef, P. (2018). Macedonian Monument Culture Beyond ‘Skopje 2014’. *Comparative Southeast European Studies*, 66 (4) 2018,. 451-480. <https://doi.org/10.1515/soeu-2018-0037>
- Risteski, L. (2016). Monuments And Urban Nationalism. The Skopje 2014 Project. *Antropologija* 3, 49-7
- Stavisky, B. (2002). *İpek Yolu ve İnsanlık Taribindeki Önemi*. (Ed. Halil İnalçık, Günsel Renda). Türkler, 224–225. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

- Sümer, F. (1983). *Türklerde Atçılık ve Binicilik*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Şabanoviç, H. (1959). *Bosanski Paşaluk*. Sarajevo: Naučno Društvo BiH.
- Tolunay-Berber, C. & Özkar, M. (2020). A Computable Vitality: Tange's Architectural System for Skopje. *METU JFA* (37), 85-102.
- Tomovski, K. (1957). Преглед На Позначајните Турбинња во Македонија (Pregled na poznaeajnite turbinja vo Makedonija). *Zbornik*, 3, 95–111.
- UNESCO-WHC (1980/2021), “*Operational Guidelines For The Implementation Of The World Heritage Convention*”. Latest Version: 31/July/2021. World Heritage Centre
<https://whc.unesco.org/en/guidelines/>
- United Nations. (1970). *Skopje Resurgent: The Story of a United Nations Special Fund Town Planning Project*. New York: Stationery Office Books.
- Ünlü, M. (2012). II. Abdülhamit Döneminde Üsküp'te İmar faaliyetleri. *GAMER*, 1(1), 165–186.
- Yaldız, E. & Asatekin G. (2016). Anıtsal Yapıların Kullanım Sürecinde Değerlendirilmesine Yönelik Bir Model Önerisi, *METU JFA* (33), 161-182.

YAZARLARIN BİYOGRAFİLERİ (BIOGRAPHIES OF THE AUTHORS)

Ammar İBRAHİMGİL (Assoc. Prof. Dr.)

Graduated from Gazi University, Department of Architecture. He completed his master's and Ph.D. at the same university. After working as a restorer architect in Ankara Metropolitan Municipality for two years, he worked as a research assistant at Gazi University for six years. Between 2018-2022, he worked at Konya Necmettin Erbakan University, Department of Architecture. Since 2022, he has worked at Gazi University, Department of Architecture. He took part in various scientific research projects for the identification and describe of Ottoman monuments in Balkan countries. He has a double-authored book titled "Rodos Adası'nda Osmanlı Mirası."

B. Işık AKSULU (Prof. Dr.)

Graduated from Ankara Devlet Mimarlık Mühendislik Akademisi (ADMMA), Department of Architecture on 1972. She completed her master's at METU. She graduated Ph.D. at the Gazi University on 1994. She assigned as a professor on 2004. Since 2017, she has worked at Okan University, İstanbul. She has supervised many doctoral and master theses. She has theoretical studies, books, chapters in books, articles and papers on historical environmental conservation, single building restoration, cities, monumental buildings and housing. She also has national and international environmental conservation and restoration projects and applications as well as project competition awards. She was a member of the High Council for the Protection of Cultural Assets between 1997-2014. For 16 years, she was a member of Diyarbakır and Van Regional Board. Since 2017, she has been working as a faculty member at Istanbul Okan University Faculty of Art and Architecture, Department of Architecture. She has two daughters.